

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**CEMALEDDİN AFGANİ'NİN HAYATININ VE FİKİRLERİNİN
SOSYOLOJİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YUSUF ALTUNTAŞ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. FETHİ NAS**

BARTIN-2022

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI**

**CEMALEDDİN AFGANI'NİN HAYATININ VE FİKİRLERİNİN SOSYOLOJİK
AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yusuf ALTUNTAŞ

BARTIN-2022

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Fethi Nas danışmanlığında hazırlamış olduğum “CEMALEDDİN AFGANİ’NİN HAYATININ VE FİKİRLERİNİN SOSYOLOJİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

08.02.2022

Yusuf ALTUNTAŞ

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl İslam dünyasının ciddi manada gerileme gösterdiği, Batılı devletlerin ise ekonomik, askeri, siyasi ve kültürel yönden geliştiği bir dönemi yansıtmaktadır. Bu dönemde Batı'dan gelen tehlikelere karşı İslam dünyası ciddi bir savunma mekanizması geliştirememiştir. Geleneksel dini eğitim ve çağa ayak uyduramama gerilemenin ana sebepleri olarak görülmüş ve bunlar bazı aydınlar tarafından tartışılmaya başlanmıştır.

İslam dünyasının Batı karşısında her yönden gerilemesini sorun edinenlerden biri de hiç şüphesiz “seyyah filozof” olarak adlandırılan Cemaleddin Afgani'dir. İslam dünyası içinde yer alan her milletin kendi özüne dönerek sömürgeleştirilmekten kurtulması düşüncesiyle gecesini gündüzüne katarak diyar diyar gezmiş ve bu uğurda hayatı boyunca mücadele vermiştir. Birçok İslam ülkesinde öğrencileri bulunan Afgani, her gittiği yerde vaazlar vermiş ve aynı zamanda çıkarmış olduğu el-Urvet'ül Vuska dergisiyle de adını duyurmuştur.

Cemaleddin Afgani gerek hayatı gerekse düşünceleri yönünden birçok tartışmanın odağı haline gelmiştir. Hayatı incelendiğinde mücadelesinin ve fikirlerinin çıkış noktasının iki soruya dayandığı görülür.

Birincisi, Batı'nın sömürgesi altında yaşayıp onlara hizmet etmek mi? İkincisi, İslam'ın özüne dönerek kendini geliştiren ve dünyada söz sahibi olan bir millet mi? Afgani batının sömürgeleştirme politikasını sert dille eleştirmiş ve İslam dünyasının da bu konuda bilinçlenmesi için her türlü fedakârlığı göstermiştir.

Afgani hakkında yapılan araştırmalara bakıldığında görülecektir ki birçok araştırmacı araştırmalarında öznel değerlendirmelerde bulunmuş, nesnel bir bakış açısından uzak kalmıştır. Kimi araştırmacılar onu övgüde aşırıya giderek göklere çıkartırken, kimisi de tamamen onu düşman gibi görmüş, bir İngiliz ajanı gibi tanımlamış ve yerden yere vurmuştur. Burada önemli olan Afgani'ye nasıl bakılması ve nasıl tanımlanması gerektiği hususudur. O bir din adamı mıdır, fikir adamı mıdır yoksa siyasi bir düşünür müdür?

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanan bu çalışmada her türlü desteği sağlayan, moralimi hep yüksek tutan ve bir hocadan daha fazla özveride bulunan danışman hocam, çok değerli bilim insanı Doç. Dr. Fethi Nas'a, beni akademik çalışmalara teşvik eden ve desteğini hep hissettiğim Doç. Dr. Ali Öztürk'e, beni yalnız bırakmayan ve bana yol gösteren Dr. Öğretim Üyesi Rıdvan Şimşek'e teşekkür ederim. Ayrıca bu süreçte hep yanımda olan ve bana sabırla destek olan sevgili eşim ile kızlarım Elif Buse, Zehra Nur ve Şeyma Betül'e teşekkür ederim. Bu çalışmada bulunan eksiklikler veya kusurlardan kaynaklanan sorumluluk şahsıma aittir. Faydalı olması temennisiyle.

Yusuf ALTUNTAŞ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

CEMALEDDİN AFGANI'NİN HAYATININ VE FİKİRLERİNİN SOSYOLOJİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yusuf ALTUNTAŞ

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fethi NAS

Bartın-2022, sayfa: 95

Cemaleddin Afgani, Afganistan'ın başkenti Kabil'de 1838 yılında dünyaya gelmiştir. Afgani, 1838-1897 yılları arasında yaşamış, ileri sürdüğü düşüncelerle birçok tartışmanın odağı haline gelmiştir. Aynı zamanda aktivist yönü ağır basan bir fikir adamı olarak da bilinmiştir. Kendisi henüz hayatta iken lehinde ve aleyhinde olmak üzere birçok yazılar kaleme alınmıştır. Bugün dahil düşünceleri çeşitli bakımlardan ele alınıp incelenmektedir. Kimilerine göre İslam inancının yılmaz bir savunucusu, kimilerine göre İslamiyet'i reformist bir yaklaşımla ele alıp İslam düşüncesini zayıflatmaya çalışan bir İngiliz ajanıdır.

Cemaleddin Afgani sadece bir din adamı olarak değil, aynı zamanda bir siyasetçi ve bir aktivist olarak da görülebilir. Yaşadığı dönemde İslam dünyası etnik, mezhepsel ve bölgesel olarak bölünmüş vaziyete düşmüş, birlik ve beraberlik bilinci kaybolmuştu. Toplumda inanç ve ahlaki yapıda yozlaşmalar ortaya çıkmıştı. En önemlisi ise İslam dünyası Batılı sömürgeciler tarafından siyasi ve iktisadi alanda kontrol altına alınmıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi ülkeleri gezip dolaşmış, onları yakından tanıma fırsatı elde etmişti. Böylece sömürgeciliğin nasıl işlediğini ve bundan nasıl kurtulmak gerektiğine dair bugün de önemini koruyan görüşler ortaya koymuştur. Bu süreçle beraber aktivist yönü ön plana çıkmıştır.

Yaşadığı dönemde İslam dünyasında yaygın hale gelen din ve siyaset ayrılığı fikrine karşı çıkan Afgani, bu fikre karşı din ve siyasetin birliği düşüncesini savunmuştur. Müslümanların yönetim tarzını belirlemesini ve yöneticilerini seçmelerini dini bir görev olarak görmüştür. Din siyaset için değildir, siyaset din içindir görüşünü sık sık dile getirmiştir. Halkın siyasi kararlarda etkin olabilmesi için dini merkez alarak toplanmalarını ve birlik oluşturmalarını sağlamak üzere mücadele vermiştir. Müslümanların siyasi anlamda bilinçlenmesi ve birlik oluşturması ile içte ve dışta bulunan sömürgeye karşı mücadele edilebileceğini savunmuştur. Böylece bir araya gelerek örgütlenen İslam dünyasının kendi kaderini belirleyebileceğine ve eski ihtişamını kazanabileceğine inanmıştır.

Bu çalışmada Afgani'nin hayatı, kişiliği, aktivist yönü ile siyasi, ekonomik, dini ve kültürel fikirleri sosyolojik açıdan ele alınarak incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, İslam Birliği, Siyaset, Din

ABSTRACT

M. Sc. Thesis

SOCIOLOGICAL EVALUATION OF CEMALEDDİN AFGANI'S LIFE AND IDEAS

Yusuf ALTUNTAŞ

Bartın University

Graduate School

Department of Sociology

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Fethi NAS

Bartın-2022, pp: 95

Jamaleddin Afghani was born in Kabul, the capital of Afghanistan, in 1838. Afghani lived between 1838 and 1897 and became the focus of many discussions with the ideas he put forward. At the same time, he was known as a thinker with a predominant activist side. While he was still alive, many articles were written for and against him. Even today, his thoughts are discussed and examined from various perspectives. According to some, he is a staunch defender of the Islamic faith, according to others, he is a British agent who tries to weaken Islamic thought by approaching Islam with a reformist approach.

Jamaleddin Afghani should not only be seen as a religious scholar and thinker, but also as a politician and activist. When we look at the conditions of the period in which he lived, it will be seen that he further developed his political and activist side. He lived in such a period that the Islamic world was divided both ethnically, sectarian and regionally, the consciousness of unity and solidarity disappeared, degeneration in the faith and moral structure emerged in the society, and most importantly, in the hands of the Western colonists, there was a political and economic puppet. transformed. He traveled to countries such as England, France and Russia and had the opportunity to get to know them closely and he came up with the idea of how colonialism works and how to get rid of it, and put

forward opinions that are still important today.

Opposing the idea of religion-politics separation that became widespread in the Islamic world during his lifetime, Afghani defended the idea of religion-politics unity against this idea. He sees it as a religious duty for Muslims to determine their management style and to elect their rulers. He frequently expressed his view that religion is not for politics, politics is for religion. It has struggled to ensure that the people gather around religion and form unity in order to be effective in political decisions. He hoped that if Muslims could unite and become politically conscious, they would be able to stand up against the colonial inside and outside. He thought that if they did so, they would determine their own destiny and win their former glory.

In this study, Afghani's life, personality, activist aspect and political, economic, religious and cultural ideas have been tried to be examined by considering them sociologically.

Keywords: Nationalism, Islamic Union, Politics, Religion

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
BEYANNAME	II
ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VII
İÇİNDEKİLER	IX
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Sayıtlar	1
1.3. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
1.4. Araştırmanın Sınırları ve Kaynakları	3
2. CEMALEDDİN AFGANİ'NİN HAYATI	4
3. KİŞİLİĞİ VE HEDEFLERİ	11
4. AFGANİ'YE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER	14
4.1. Ülkesi ve Soyuna İlgili Eleştiriler	14
4.2. Masonluğu İle İlgili Eleştiriler	17
4.3. Ernest Renan'a Mektubu	20
5. AFGANİ'NİN MÜCADELESİNİN ÜÇ TEMEL ÖZELLİĞİ	24
5.1. Yazarlığı, Yayıncılığı ve Gazeteciliği	24
5.1.1. Eserleri ve Yayıncılığı	24
5.1.2. Gazeteciliği ve Yazarlığı	26
5.1.3. "Urvet 'ul Vuska" Dergisi	27
5.2. Aktivist Özelliği	30
5.3. Kadroculuğu ve Etkilediği Alanlar	33
5.3.1. Türk Dünyası Üzerindeki Etkileri	36
5.3.1.1. Jön Türkler Üzerindeki Etkisi	37
5.3.1.2. Mehmet Akif Üzerindeki Etkisi	39
5.3.1.3. Mehmet Emin Yurdakul Üzerindeki Etkisi	42
5.3.1.4. Dr. Abdullah Cevdet Üzerindeki Etkisi	44
5.3.1.5. Mehmet Şemsettin Günaltay Üzerindeki Etkisi	45
5.3.1.6. Ahmet Ağaoğlu Üzerindeki Etkisi	47
6. YAŞADIĞI DÖNEM ve KOŞULLARI	50
6.1. İslam Dünyasının Geri Kalma Sebepleri	52
7. AFGANİ VE KADIN DÜŞÜNCESİ	58

8.AFGANI'NİN SİYASET ANLAYIŞI	65
8.1.Panislamizm-İslamcılık	67
8.2.Pantürkizm ve Afgani	73
8.3.Panarabizm ve Afgani	74
8.4.Milliyetçilik Anlayışı	76
9.AFGANI VE MODERNİZM	79
9.1.Modernite ve İslam Modernizminin Doğuşu	79
9.2.Afgani'nin Modern İslam Anlayışı	84
10. SONUÇ	87
KAYNAKÇA	89

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Bu çalışmanın konusu XIX. yüzyıl İslam dünyasının fikir ve siyasetinde önemli bir yere sahip olduğu kabul edilen Cemaleddin Afgani'nin hayatı, düşünceleri ve kişiliğini sosyolojik bir bakış açısından hareketle değerlendirmektir. Afgani, Doğu'da ve Batı'da birçok ülkeye seyahat etmiş ve dönemin önemli düşünürleriyle bir araya gelerek fikir alış verişini yapmıştır. Yaşadığı dönemlerde ve ülkelerde Afgani ile ilgili olumlu ve olumsuz birçok yazılar kaleme alınmıştır. Hayatı boyunca farklı yerlerde yaşamış olmasının beraberinde getirdiği bir durum olarak düzensiz bir hayat sürmüştür bu yüzden kendisi hakkında biyografik eserlerin yazılması zorlaşmıştır. Hakkında yazılan biyografik eserler söz konusu olduğunda düşüncelerini kabul edenler, onu ve fikirlerini olumlu yönde anlatıp yazarken, kabul etmeyenler ise eleştirel yaklaşmış ve onun fikirlerini olumsuz yönde değerlendirmişlerdir.

Afgani dönemin sorunlarına tanık olmuş ve bu sorunların çözüme kavuşturulması konusunda bir bakış açısı ve hareket tarzı geliştirmiştir. Batılı ülkelerin İslam dünyası üzerindeki emperyalist çıkarlarını görmüş ve bu konuda halkı bilinçlendirmek adına birçok yolu denemiştir. Denediği bu yollar arasında dergi, gazete çıkarmak, siyasetle uğraşmak ve çeşitli biçimlerde eğitim faaliyetleri yer almaktadır. Afganistan, Hindistan, İran, Mısır, İstanbul, Moskova, Paris gibi önemli ülke ve şehirlerde bulunmuş ve buralarda misyonunu gerçekleştirme adına çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Afganistan'da Başbakanlık yapmış; Mısır'da eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Mısır'dan ayrılmak zorunda kalan Afgani, Hindistan'a gitmiş ve burada düşüncelerini yaymaya çalışmıştır. İngilizlerle müttefik olan Seyyid Muhammed Han gibi materyalist düşünceyi savunanları eleştirmek adına "*Maddecilere Reddiye*" adlı eseri kaleme almış, birkaç gazete ve dergide makaleler yazmıştır. Çalışmada, Afgani'nin yaşadığı dönemde meydana gelen tarihsel olayların düşünceleri üzerindeki etkisi ile Afgani'nin düşüncelerinden etkilenen belli başlı düşünürlerine fikirlerine yer verilmektedir.

1.2.Sayıtlar

Afgani'nin hayatını ve fikirlerini sosyolojik açıdan ele alan bu çalışmanın sayıtları şunlardır:

- Afgani'nin farklı ülkelerde-şehirlerde yaşamış olması, düşüncelerinin de sistematik olmasını zorlaştırmıştır.
- Afgani'nin hayatı ve kişiliği son dönem Osmanlı düşünürleri üzerinde etkili olmuştur.
- Afgani'nin ileri sürdüğü düşünceler, bir grup tarafından kabul edilirken, başka bir grup tarafından reddedilmiştir.
- Afgani'nin savunduğu fikirler kendi döneminde olduğu gibi günümüzde de radikal olarak değerlendirilmektedir.

Bu sayılılar çerçevesinde Afgani'nin hayatı ve fikirleri literatür taraması yapılarak, fikirlerinin bir bütün halinde sosyolojik açıdan incelenmesi yapılacaktır. Aktivist, yayıncı ve yazarlık özelliğinin yanı sıra ileri sürdüğü fikirler, Afgani'nin yaşadığı dönem itibariyle uyandırmış olduğu etkiyi anlamak açısından son derece önemlidir.

1.3. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Afgani, İslam dünyasının bilinçlenmesi ve harekete geçmesi adına büyük mücadelelerde bulunan önemli bir isimdir. Hayatı incelendiğinde onun sadece bir İslam bilgini olmadığı, aynı zamanda bir siyasi kimliğinin de bulunduğu görülmektedir. İslam dünyasında etkin olan birçok düşünür ve fikir adamı üzerinde Afgani'nin etkisinin olduğu bilinmektedir. Mısır'da, Hindistan'da, İran'da ve Türkiye'de bulunan Afgani buralarda öğrenci yetiştirmiş ve dönemin yöneticileriyle de bir araya gelmiştir.

Araştırmada Cemaleddin Afgani'nin özel hayatı ve kişiliğinden başlayarak, yaşadığı dönemin siyasi koşullarının karakterine ve düşüncelerine olan yansımaları araştırılmıştır. Müslüman devletlerin güçlenmesinde yöneticiler ve toplumlar ile kurduğu iletişim, oluşturduğu eserler, paylaştığı fikirler ve bu fikirler içerisindeki din ile ilgili yaygın yanlış düşünceleri ortadan kaldırmayı, toplumda genel kabul görececek olan doğru din algısını paylaşma süreci ele alınmıştır. Çalışmanın son aşamasında sömürgeci devletler ile İslam devletleri arasındaki ilişkileri ele alınarak Afgani'nin düşünceleri ile Modernizm algısı arasındaki mevcut bağlantıyı anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Dolayısıyla çalışmanın amacı, Afgani'nin fikirleri, kaygıları, gördüğü sorunlar ve bu sorunları çözmeye yönelik sunmuş olduğu çözüm önerilerini sosyolojik açıdan incelemeye tabi tutarak, günümüz siyasal ve sosyal yaşama etkisini ortaya koymaktır.

1.4. Araştırmanın Sınırları ve Kaynakları

Tarihsel bir kişiliğe sahip olmasından ötürü Afgani'nin hayatı ve fikirlerini ele alan bu çalışmada, özellikle XIX.yy'ın sonunda ve XX.yy'ın başında Osmanlı Devleti ve diğer Müslüman toplumlarının Batılı devletler ile ilişkileri söz konusu olduğunda karşı karşıya geldiği sorunlar ele alınmıştır. Söz konusu dönem, İslami düşünce yapısının sorgulandığı, birbirinden farklı yaklaşımların ortaya çıkıp belirginleştiği bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bazıları İslam kültürünün ilerlemeye ve bilimsel gelişmeye engel olduğunu savunurken, bazıları İslam toplumunda yaşanan sorunların sebebini İslami ilkelerden uzaklaşmayla ilişkilendirmekte, bazıları ise dinsel alanda değişen koşullara uygun yeni bakış açılarının ve kutsal metinlere dair yeni anlamların üretilmesi gerektiğini savunmuştur. Afgani daha çok İslam'da modern yaşam biçimine uygun ve reformcu bir bakış açısını dile getiren bir düşünür olarak bilinmiştir. Buradan hareketle, Afgani'nin fikirleri ve yaşadığı dönemin koşulları hakkında bilgi elde etmek ve bunların kendisinden sonra gelenler üzerindeki etkilerini anlamlandırmak amacıyla biyografik bir çalışmanın yapılması planlanmaktadır. Afgani ile ilgili Türkiye'de yapılan çalışmaların bir literatür incelemesi yapılarak bu inceleme sonucunda Afgani'nin etkisinin sosyolojik bir bakış açısıyla bir betimlemesinin yapılması hedeflenmektedir.

Afgani'nin hayatı ile ilgili çok fazla kaynak bulunmamakla beraber son zamanlarda yazılan makale, kitap, yüksek lisans ve doktora tezlerinin sayısı artmaya başlamıştır. Bu çalışmaların çoğu incelenmiş ve Afgani ile ilgili literatüre ulaşılmaya çalışılmıştır.

2.CEMALEDDİN AFGANİ'NİN HAYATI

Cemaleddin Afgani, Kabil'de 1838 yılında dünyaya gelmiştir (Ergül, 2019:7) Babasının adı Safder'dir. Afgani'nin babası bağımsız bir emirlik sahibi iken Afganistan'ın eski emirlerinden Dost Muhammed Han bu bağımsızlığı ve emirliği babasının elinden almış, tüm aile bireylerini Kabil'e göndermiştir (Duman, 2013:408).

Cemaleddin Afgani Kabil'de on sekiz yaşına kadar kalmış ve babası bir din âlimi olduğundan ilköğrenimi babası tarafından tamamlanmıştır. Daha sonraları ise ülkede bulunan tanınmış bazı bilginlerden tarih, felsefe, mantık, dil, din, tıp vb. eğitimler almıştır. On sekiz yaşına geldiğinde aldığı eğitimler sonucu dinsel bilimler konusunda bilgisini genişleten Afgani, eğitimine devam etmek ve daha da ileri seviyeye ulaşmak için Hindistan'a geçmiştir. Hindistan'da bir ya da iki yıl gibi bir süre kalmış ve bu süre zarfında kendini geliştirmeye devam etmiş ve aynı zamanda da Avrupa usulü Matematik ve hukuk bilgisi elde etmiştir (Duman, 2013: 408).

Avrupa usulü bilim eğitimi alan ve Avrupa edebiyatı ile tanışan Afgani, çok önceden zihninde oluşmuş ancak netlik kazanmamış olan "ıslahat" düşüncesini burada daha da netleştirmiştir (Karaman, 1994:457). Mekke ve Medine'ye hac ibadetini yapmak için yola çıkan Afgani'nin bu yolculuğu tam bir yıl sürmüş ve bu yolculuğunda birçok ülkeye uğramış, farklı inanç ve görüşleri olan birçok insanla temasta bulunmuş ardında da Afganistan'a dönmüştür.

Afganistan'a geldiği dönemde dönemin hükümdarı Emir Dost Muhammed Han hükümetinde görev yapmış ve Afganistan'a bağlı Herat şehrinin ele geçirildiği savaşa katılmıştır. 1863 yılında Emir vefat edince veliahdı Şir Ali Han, emir olarak yerine geçmiştir. Şir Ali Han'ın kardeşleri ile arasında anlaşmazlık çıkınca Afgani kardeşlerden daha ıslahatçı ve faydalı olacağına inandığı Muhammed Azam'ın tarafını tutmuştur. Muhammed Azam, başbakanlığa getirilmiş ve itibarı da yükselmiştir. Ancak Emir Ali Han tekrar iktidarı ele geçirince Afgani'nin itibarı sarsılmıştır (Abdulhamid, 2017:12-13).

Muhammed Azam yenilince İran'a gitmiştir. Birkaç ay sonra da Nisabur'da ölmüştür. Afganistan Emiri Afgani'ye tuzak kurmaktan biran olsun vazgeçmemiştir. Afgani kendisine kurulan tuzağı sezince Afganistan'dan ayrılması gerektiğini düşünmüş ve Hac yapmak için Emir'den izin istemiştir. Emir, o zamanlar henüz hayatta olan Muhammed Azam ile bir araya tekrar gelmesin diye İran topraklarına uğramamak şartıyla çıkışına izin

vermiştir (Paşa, 2006:7). 1869 yılında Hindistan'a gelen Afgani'nin ünü de daha önceden buralarda yayılmıştı. Kendisinin emperyalistlerin politikalarına karşı durması ve birçok insanı bilinçlendirmesi sebebiyle İngilizler Afgani'nin varlığının kendi politikaları için tehlikeli olacağını düşünmüş ve dönemin Hindistan hükümetine baskı uygulamak suretiyle Hindistan'dan ayrılmasını sağlamışlardır. Tekrar hacca gitmeyi planlarken Süveyş'e gitmekte olan bir gemi ile Mısır'a gönderilmiştir (Abdulhamid, 2017:14). Afgani'nin Hindistan'ı terk etmesi istendiğinde yanında bulunanlar bu olayı protesto etmek istemişlerdir fakat Afgani şiddet olaylarını yaşanmasını istemediğinden onları engellemiştir. Burada söylediği sözler çok manidar ve o kadar da düşündürücüdür:

“Eğer Allah, siz yüz milyonlarca Hintliyi değiştirip, her birinizi kaplumbağaya dönüştürseydi ve sonra sizler denize dalıp Büyük Britanya adasını kuşatsaydınız, mutlaka onu okyanusun dibine indirir, sonra da hür olarak Hindistan'a dönerdiniz”(Paşa, 2006: 9)

1870 yılının başlarında Mısır'a gelen Afgani burada iyi karşılanmış ve kırk gün kadar kalmıştır. Bu süre içerisinde Ezher Üniversitesinin öğretim üyeleri ve öğrencileriyle tanışmış, dostluklar kurmuştur. Kendisine ayrılan evde birçok öğrenciye dersler vermiştir. Hicaz'a gitmeyi planlayan Afgani bu gidişten vazgeçmiş ve İstanbul'a gitmeye karar vermiştir. İslam dünyasında ünü epey artan Afgani İstanbul'da da iyi karşılanmış ve Sadrazam Ali Paşa ile görüşmüştür. Halk tarafından çok sevilen ve hükümet tarafından da sıcak karşılanan Afgani'nin, Ayasofya ve Sultan Ahmed camilerinde sohbetler yapması ve millete va'z vermesi istenmiştir. İstanbul'a gelişinden altı ay sonrada Maarif Meclisi'ne üye olarak tayin edilmiştir (Keskiöglü, 1962:92).

Afgani'nin İstanbul'a geldiği zaman diliminde Osmanlı devletinde, eğitim ve hukuk alanında reformlar yapılmaktaydı. Daru'l-fünun, bu eğitim reformlarının bir parçası olarak açılmıştır. Gelenekçi kanadı oluşturan Medrese uleması Daru'l-fünun'a çok sıcak bakmıyor hatta Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi Afgani'nin Maarif Meclisi'nde ileri sürmüş olduğu fikir ve düşüncelerinden dolayı kendisine karşı olumsuz bir bakış açısında sahipti (Rıza & Karaman, 2007:24). Daru'l Fünun müdürü Tahsin Efendi 1870 yılı Ramazan ayında Afgani'den halka açık Sultan Mahmut Türbesi yanındaki Valide Mektebi'nde bir zanaat elde etmekle ilgili bir konferans vermesini talep etmiştir. Afgani her ne kadar Türkçesinin zayıf olduğunu gerekçe gösterip mazeret beyan etmişse de Tahsin Efendi'nin ısrarı üzerine konuşmasını yapmıştır. Afgani konferans öncesi konuşmasını Münif Paşa'ya, Saffet Paşa ve zabita müşiri Şirvanizade Mehmed Rüştü Paşa'ya göstermiş ve hepsi de konuşmayı çok

desteklemişlerdir (Paşa, 2006:10).

Afgani tepkilere yol açmış olan konuşmasında insanın hayatındaki yaşamını sürdürmesi için kullandığı sanatları bedenın organlarına benzetmiştir. Demircilik sanatını kol uzvuna, çiftçilik sanatını ciğer uzvuna ve gemicilik sanatını ayak uzvuna benzetmiştir. Aynı zamanda peygamberlik ile hikmet arasında bir ayrıma gitmiş, ruh ve beden karşılaştırması yapmıştır (Bekar, 2016:96-97). Hikmetin marifetle kazanılacağını, hâkimin de yanılabilceğini bu nedenle hakimin dinle örtüşmeyen sözlerine uymanın zorunlu olmadığını, peygamberliğin ise Allah'ın istediği kuluna vermesi sonucu oluştuğunu ve peygamberlere uymanın zorunlu olduğunu belirtmiştir. Afgani'nin düşünce ve fikirlerine muhalif olanlar konuşmada geçen "nübüvvet sanattır" sözüne karşı çıkmış, Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi bu nedenle Afgani'nin dinden çıktığını ileri sürmüştür. Halil Fevzi Efendi, Hasan Fehmi Efendi'yi teyit etmek amacıyla es-Süyûfü'l-kavâtı' adlı bir risâle kaleme almıştır (Karaman, 1994:457).

Afgani konferansındaki konuşmasında şeriatın sınırlarını çiğnemediğini belirtmesine rağmen kafirlikle itham edilmiştir. Afgani kendisini tekfir edenleri İbn Sina'nın kendisini zamanında tekfir edenlere karşı söylemiş olduğu şu ifade ile savunmuştur;

"Beni tekfir etmek öyle kolay bir lakırdı değildir. Benim imanımdan yüksek bir iman yoktur. Dünyada benim gibi olan bir başkasına kafir demeyecekler mi? O halde bütün dünyada Müslüman yok demektir." (Duman, 2013:412)

Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi camilerde halka vaaz veren vaizlere bir genelge göndererek Afgani hakkında "İslam inancına aykırı fikirler yayıyor" demelerini sağlamıştır. Yaşanan tepkiler sonucunda sadrazam Ali Paşa Afgani'den, sorunlar kontrol altına alınıncaya kadar birkaç ay İstanbul'dan ayrılmasını bildirmiştir. Bunun üzerine Afgani 1871 yılında İstanbul'dan ayrılarak Mısır'a gitmiştir (Duman, 2013:412).

Mısır'a ikinci kez gelmiş olan Afgani burada kısa bir süre kalmayı planlamış olsa da Riyad Paşa'nın isteği üzerine Mısır'da uzun süre kalmayı kabul etmiştir. Mısır hükümeti tarafından kendisine ev tahsis edilmiş ve aylık maaş bağlanmıştır. Evi adeta bir eğitim kurumuna dönüşmüş, İslami bilimler alanında eğitim almak isteyen birçok insan evinde toplanmıştır (Abdulhamid, 2017:16). Evinin dışında ise derslerini Kahire'de bulunan Matatya Cafe'de vermiştir. Burada çay ve sigara içerek fikirlerini vermeye çalışan Afgani'nin etrafında öğrencilerinin yanında meraklı farklı gruplardan insanlar bir araya gelmiştir (Keddie, 1997:102).

Afgani; kelim, astronomi, fıkıh usulü gibi dersleri modern usullerle vermiştir. Ders verirken amacı, öğrencilerinin zihinlerinin açılmasını sağlamak, ilmin ve felsefenin ruhunu yerleştirmektir. Derslerinde siyasi konuların da işlendiği görülmekte olup, Hidiv İsmail hükümetine eleştirilerde bulunmuş, halkın çıkarlarını gözetmekten ziyade İngiltere'nin çıkarlarına hizmet eden "hayırsız ve diktatör bir hükümet" olduğunu belirtmiştir. Halkın ise bu durumdan habersiz olduğunu, haklarını koruyamadıklarını ve bu konuda cahil olduklarını anlatmıştır (Abdulhamid, 2017:16-17). Bundan dolayı Hidiv İsmail Paşa'ya muhalefet etmiştir. İsmail Paşa'nın oğlu Tefvik ile Mehmed Ali'nin oğlu Halim arasında oluşan rekabette Tefvik'in tarafını tutmuştur (Karaman, 1994:458). Mısır basınında çıkan makalelerinde yönetimin zalim ve müsrif olduğunu yazmış, halkın uyanmasını ve bu yönetime karşı haklarını istemeyi bilmelerini sağlamak için Mazhar bin Vazzah adıyla çeşitli yazıları kaleme almıştır (Duman, 2013:413).

Afgani'nin eleştirileri ve faaliyetleri Mısır hükümetinin çıkarları ile örtüşmeyince Mısır'dan çıkarılması için bakanlar kurulu tarafından bir karar alınmış ve bu karar gereğince Afgani 1879 yılının Ramazan ayında Süveyş'e götürülüp Hindistan'a giden bir gemiye bindirilerek Mısır'dan uzaklaştırılmıştır (Abdulhamid, 2017:17). Böylelikle Afgani'nin 8 yıllık aktif Mısır hayatı da sona ermiştir.

Cemaleddin Afgani Mısır'dan Hindistan'a gelmiş ve Haydarabat'da İngilizler tarafından 3 yıl zorunlu ikamete tabi tutulmuştur (Abdulhamid, 2017:18). Seyyid Ahmet Han'ın dini konularla ilgili materyalist ve naturalist eğilimlerini eleştirdiği kitabı Reddu ala'd-Dehriyyin (Maddecilere Reddiye) kitabını bu zaman zarfı içerisinde yazdığı düşünülmektedir (El-Behiy, 1997:50). İngilizlere ve Mısır'da onların adına hareket eden Hidiv'e karşı ortaya çıkan Urabi Paşa isyanı patlak verince İngilizler, Mısır'a asker çıkarmış ve aynı zamanda Hindistan yönetimine, Afgani konusunda baskı yapmış ve Kalküta'ya getirilerek gözaltında tutulmasını sağlamışlardır (Karaman, 1994:458). İngilizler isyanı bastırınca İslam ülkelerine gitmemesi koşuluyla Hindistan'dan ayrılmasına izin verilmiştir. Afgani Hindistan'dan ayrılarak Paris'e gitmiştir (Abdulhamid, 2017:18).

Afgani Paris'e geldikten sonra Urabi ayaklanması sonucunda Beyrut'a sürgüne gönderilen öğrencisi Muhammed Abduh'a bir mektup yazarak yanına gelmesini istemiştir. Abduh Paris'e gelince birlikte Urvet'ul-Vuska Cemiyeti'ni kurmuşlar ve aynı isimle de siyasi ve fikri bir dergi çıkarmışlardır (Abdulhamid, 2017:18).

Paris'te kendisine saygı gösterilmesine ve iyi karşılanmasına rağmen Paris'te kalmak istememiş Arap ülkelerine seyahat kararı almıştır. Seyahat hazırlığı yaptığı sırada İran Şahı Nasıruddin tarafından İran'a davet edilmiştir. Arap ülkelerine seyahat etmekten vazgeçip Tahran'a geçen Afgani, Tahran'da Şah ve ileri gelen devlet adamları tarafından ilgiyle ve övgüyle karşılanmıştır. Hatta Şah, kendisine Harbiye nazırlığı görevini vermiş, memleket meselelerini ona danışmadan çözüme kavuşturamamıştır. Afgani kendisine verilen yetkiyle İran yönetiminde eksik ve eski ne varsa değiştirilmesi gerektiğini ve halkı bilinçlendirmenin ve yönetime katmanın gerekliliğini açık bir şekilde ve sert bir üslupla dile getirmiştir. Ne var ki bu kadar kısa bir zamanda üstün mevki elde etmesi ve sözlerinin herkes tarafından dinlenilmesi Şah'ın kendisinden şüphe etmesine yol açmıştır. Afgani Şah'ın tavrındaki ani değişimi fark edince ülkeden ayrılmak için izin istemiş ve İran'dan Rusya'ya geçmiştir (Paşa, 2006:33-34).

Rusya'da dört yıl kalan Afgani, bu zaman zarfında Rusya ile İngiltere'yi karşı karşıya getirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler başarısız olarak sonuçlanmış olsa da otuz milyona yakın Müslümanı ilgilendiren Kur'an-ı Kerim'in ve bazı dini kitapların basımı gibi bazı hakları elde edebilmiştir (Bekar, 2016: 99).

Paris'te açılan bir sergiyi ziyaret etmek amacıyla Rusya'dan ayrılan Afgani, Münih'te bir süre ikamet etmiş ve İran Şahının ısrarlı görüşmeleri sonucu burada buluşmuştur. Şah, kendisini başbakan yapacağını söyleyip ısrarla İran'a gelmesini istemiş ve ısrarları sonucunda Afgani ikna olarak Şah ile birlikte tekrar İran'a gitmiştir. İran'a geçen Afgani, yönetime karşı eleştirilerini ve ıslahat tekliflerini sürekli dile getirmiş, başta Başbakan Mirza Ali Asgar olmak üzere onun fikirlerine karşı olanlar, Şah'ı tahrik ederek Şah'ın ona karşı olumsuz bir tavır sergilemesine sebep olmuşlardır. Cemaleddin Afgani hayatının tehlikede olduğunu görünce kendisiyle birlikte aynı düşüncede olan bir grup İranlıyla kutsal bir yer olarak kabul edilen bir yer olan Şah Abdulazim türbesinde kalmıştır (Abdulhamid, 2017:24). Şah, Afgani'nin kaldığı yere beş yüz asker göndererek onu ve yanındakileri oradan zorla çıkartmış ve hasta olduğu halde zincirlenmiş bir şekilde Osmanlı sınırına kadar sürüklenerek Hanakin şehrine göndermiştir. Daha sonra da Basra'ya gelmiş ve burada iyileşinceye kadar kalmış, oradan da Londra'ya gitmiştir (Duman, 2013: 416).

Afgani Londra'da iken Londra Elçisi Rüstem Paşa aracı kılınarak İstanbul'a davet edilmiş ancak ilk davete mazeret bildirdiyse de ikinci daveti kabul edip İstanbul'a gelmiştir.

İstanbul'a davet edilmesinde onun şöhreti ve kabiliyetleri Sultan Abdulhamid tarafından değerlendirilmiş ve ondan faydalanılabileceği düşünülmüştür. İstanbul'a geldiği zaman kendisi çok iyi karşılanmış ve Sultan tarafından kendisine ev, araba verilmiş ve yüksek bir maaş bağlanmıştır. Hatta saraydan birisiyle evlendirilmesi bile teklif edilmiş ancak kendisi bunu kabul etmemiştir. Afgani İstanbul'da din bilginlerinden ve siyasilerden oluşan birçok çevre edinmiş ve sabahlara dek süren sohbetler yapmıştır. Sultan Abdulhamid tarafından kendisinden İslam birliğinin sağlanması ve Sünni-Şii çatışmasının önlenmesi adına çalışmalar yapılması istenmiştir (Karaman, 1994:459).

Hidiv 2. Abbas, 1895 yılının yazında İstanbul'a geldiğinde Sultan Abdulhamid onu Yıldız Sarayı'na davet etmişti. Yıldız Sarayı'nda bir konuşma yapmış ve bu konuşmasında halifeye bağlılığı özendirilmiş, insanların bilinçlenmesi gerekliliğinden bahsetmiş ve İslam dünyasının peşini bırakmayan tehlikelere değinmiştir. Hidiv, Afgani ile görüşme yapmak amacıyla Sultan Abdulhamid'den izin istemiş ancak Sultan buna izin vermemiştir. Afgani, her gün Kağıthane'de dolaşmaya çıkardı. Bir gün Kağıthane'de bir tepede dolaşırken Hidiv Abbas, yanına gelmiş ve burada bir görüşmüşlerdir. Sultan'ın ajanları bu görüşmeyi Abdulhamid'e, Hidiv ile Afgani'nin, Hidiv'in adıyla bir Abbasi devleti kuracaklarına dair sözleşme yaptılar şeklinde bildirmişlerdir. Bu olaydan sonra Afgani, Sultan'ın huzuruna çıkmış ve durumu aralarında görüşmüştür (Paşa, 2006:91-96). Sultan Abdulhamid, ona dolaylı olarak "Halifelik makamını yine Abbasi Halifeliğine mi geçirmek istiyorsunuz?" diye sormuş, Afgani de, "Hilafet parmağıma taktığım bir yüzük değil ki onu çıkarıp istediğime takmaya muktedir olayım" demiştir (Keskiöglü, 1962:99). Bu görüşme sonucu Sultan Abdulhamid, şüphesinin gittiğini bildirmiştir.

Afgani, İran Şahı Nasuriddin'e karşı çok öfkeli olduğu için ona karşı her yerde olumsuz konuşmuş, onu ve despot yönetimini ağır şekilde eleştirmiştir. Bu sebeple İran elçisi, Sultan Abdulhamid'e mektup yazarak Afgani'nin bu tarz söylemlerinden ve karalamalarından vazgeçmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Sultan Abdulhamid, Afgani'den Şah'ı eleştirmeyi ve onun hakkında nefret söylemini bırakmasını istemiştir. Bunun üzerine Afgani, Şah'ı eleştirmeyeceğine dair söz vermiştir (Paşa, 2006:40). Bu dönemden itibaren Afgani ile II. Abulhamid arasındaki ilişki bozulmuş ve Afgani, İstanbul'dan ayrılmak için farklı yollara başvurmuştur (Keddie, 1997:390).

Afgani, Şah'ın öldürülmesinden ötürü sevincini çeşitli biçimlerde dile getirmiştir. Şah'ı öldüren kişi Afgani'nin bir vakit öğrencisi olan Mirza Rıza Kirmani, olunca ve cinayeti

işlediği esnada “*Al, bu da Cemaleddin'den*” (Abdulhamid, 2017:26) sözünü söylemesinden dolayı II. Abulhamid'e göre sanki Afgani verdiği sözde durmamış izlenimi uyanmıştır. Bundan dolayıdır ki Afgani, cinayeti azmettiren kişi olarak şüphe altında kalmış ve II. Abulhamid tarafından Nişantaşı'nda kendisine konak tahsis edilerek göz hapsinde tutulmuştur (Bekar, 2016:100).

Afgani'nin her ne kadar öldürüldüğünü (Maalouf, 2011:195-196) iddia eden araştırmacılar olmuşsa da kanser nedeniyle öldüğünü söyleyen araştırmacılar çoğunluktadır. Öldürüldüğünü iddia edenlere göre, İran Şah'ının halefi olan Muzafferüddin Han'a bağlı ajanlar İstanbul'a gelerek Afgani'yi zehirlemişlerdir. Afgani aşırı sigara içtiğinden çene kanserine yakalanmış ve Sultan Abdulhamid'den Viyana'da tedavi olmak için izin istemiştir. Ancak Abdulhamid izin vermemiş ve zamanın önde gelen doktorlarını toplayarak Afgani'yi tedavi etmelerini istemiştir. İki cerrahi operasyon geçiren Cemaleddin Afgani, 1897 yılının Mart ayında hayatını kaybetmiştir. Cenazesi beş-on kişi tarafından kaldırılarak Beşiktaş'ta Maçka Kışlası yakınlarında bulunan Şeyhler mezarlığına defnedilmiştir (Duman, 2013:417-418). 1923 yılında Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından sonra Afganistan Kralı Türkiye'yi ziyarete gelmiş ve bu ziyaretin ardından naaşı Afganistan'ın başkenti Kabil'de bulunan Kabil Üniversitesi Kampüsüne nakledilmiştir (Ergül,2019:42-43).

3.KİŞİLİĞİ VE HEDEFLERİ

19. yüzyılın aktivistlerinden diyebileceğimiz Cemaleddin Afgani, kişiliği ve düşünce yapısıyla bugüne kadar birçok araştırmaya konu olmuştur. Yaşadığı çağda ortaya çıkmış sorunları önceden görebilmiş ve onlara çözümler üretmek adına birçok fikir ve eylemde bulunmuş bir isimdir. Ali Şeriatî'ye göre Cemaleddin gibi adamları tanımak bir ideolojiyi, bir okulu tanımaktır yoksa bir şahsiyeti tanımak değildir. Afgani gibi adamları tanımak Müslümanları ve islamı tanımak olduğu gibi ayrıca şimdiki ve gelecek zamanı da tanımak demektir (Şeriatî, 2007: 28). G. Brown'a göre Afgani topluluk huzurunda etkili konuşmayı iyi bilen bir hatip, düşünceleriyle bir filozof ve aynı zamanda bir gazetecidir. Kendisini sevenleri tarafından büyük bir İslamcı iken kendisine karşı çıkanlar tarafından da son derece tahrikçi olan tehlikeli bir politikacıdır. Atılgan ve maceracı olmasına rağmen son derece geçimsiz ve iddialaşan bir yapısı olup, yüce fikirler ve davalar ardında koşan bir kişiliğe sahipti (Yalçınkaya, 1995: 65-66)

Öğrencisi Abduh hocasını tanıtırken sert biri olduğunu, ümmetin zararına olan şeylere hiddetlendiğini, öfkelenildiğinde ise sert tavır takındığını ve bu yüzden ilişkilerinde yaşadığı gerçek olaylara etkiler bıraktığını söylemiştir (Ergül, 2019: 36). Ayrıca çok azimli, demir gibi mizacı bulunan, sağduyulu, kibir ve kendini beğenmişlikten uzak duran, dünyaya meyli az ve özgür bir şekilde yaşamayı seven biri olarak tasvir etmektedir (Ahmady, 2012: 15). İnandığı değerlerin gerçekleşmesi adına bir ışık gördüğü zaman onu elde etmek için hemen koşardı. Hedeflerine ulaşmakta başarısız kalmasının çoğu sebebi aceleci bir yapısının bulunmasından kaynaklanmıştır (Şeleş, 2013: 22).

Afgani'nin eğitim meclisi devamlı fayda veren bir yer olup, oyun ve eğlenceden uzak bir meclisti. Eğitim meclisine her kesimden insanlar gelir ve bu insanları hem gelirken karşılar hem de giderken uğurlardı. O hitabet ve ikna yönünden güçlü bir yeteneğe sahipti. Konuşurken kapalı ifadelerden uzak durur ve açık ibareler kullanırdı. Konuşurken karşısındakinin anlama kabiliyetine göre konuşurdu. Karşısındaki dinleyici okuma-yazma bilmiyorsa, böbürlenmez halk diliyle anlatarak karşısındakinin anlamasını sağlardı. Pek az mizah yapan Afgani ağır başlıydı. Kendisine bir sır verilirse onu çok dikkatli bir şekilde muhafaza ederdi (Paşa, 2006: 50-51)

Afgani parlak bir zekaya sahipti. Mantıkta çok ileri olup, kelimelerin büyüklerinden görülürdü. İnatlaşmayı ve tartışmayı çok severdi. Kendisini tuzağa

düşürecek olan bütün safsata türlerini öğrenmiş, karşısındakini her türlü ikna etme yeteneğine sahipti. Toplumların ahlakıyla ilgili geniş bir bilgiye sahip olan Afgani, değişik bölgelerde yaşayan bir çok milletle iletişim kurmuş böylelikle onların amaçları, ruh yapıları ve ahlaki boyutları ile ilgili geniş yelpazede bilgiye sahip olmuştur. Araştırma yaparken sevmediği bir özelliği olan ama en çok ilgi gösterdiği konu, her millete ait kötülük ve hataları tespit edip aklında tutmaktı. Güzelliklerini de araştırır ve onları benimseyerek uygulardı. Bu özelliği sadece topluma karşı değil fertlere karşı da böyleydi. Bir insanın güzel özelliklerini saydığına sanki o kişi kamil bir insan gibi görünürdü. Ancak o insanın kötülüklerini anlatmaya başladığında sanki o kişi Allah katında en alçak ve bayağı bir kişi gibi görülürdü (Paşa, 2006: 75-76).

Cemaleddin Afgani'nin düşünce dünyası ile ilgili araştırmada bulunurken bu araştırmada onun siyasi kimliğini göz ardı etmemek gerekir. Yaşadığı çağın bir kaos ortamı olduğunu unutmamak ve bu kaos ortamında düşüncelerini ortaya atan ve bunun içi mücadele eden bir düşünce adamı olduğunu kabul etmek gerekir (Alperen, 2015: 82). Onun yaşadığı dönemde islam ümmeti parçalanma durumuna gelmiş, birlikte olma şuuru zayıflamış, inanç ve ahlak yönünden yaralar alınmış ve ümmet sömürgeci güçlerin ellerinde adeta perişan hale gelmiş durumdaydı. Afgani işte bu sebeplerden ötürü siyasi ve aktivist özelliği ile ortaya çıkmış ve ümmetin derdi ile ilgili çözümler üretmeye çalışmıştır. Hindistan, İran, Türkiye ve Mısır gibi ülkelerin yanısıra İngiltere, Fransa ve Rusya gibi o dönemin sömürgeci güçlerini de incelemiş ve yakından takip edebilmiş böylelikle sömürgeciliğe ait tüm özellikleri anlayarak islam ümmetine bugünde önemini koruyan bir düşünce mirası bırakmıştır (Paşa, 2006: VIII).

Doğu milletleri ile Batı milletlerini dolaşarak tanıma imkanı bulan Afgani böylelikle bu iki millet arasındaki farkları analiz etme ve karşılaştırma imkanı bulmuştur. Doğu milletlerine bakınca uyumsuzluğu, zayıflığı ve gevşekliği görmüş; Batı milletlerine bakınca da güçlülüğü, kuvvetli olmayı ve üstünlüğü görmüştür. Bu karşılaştırma sonucunda ise Batı sömürgeciliğinin içteki bozulmalar nedeniyle gücünü epey yitiren müslüman Doğu'yu yok etmek ve alçak duruma düşürmek yoluyla tarihteki konumunu kendi lehine çevirme sevdasında olduğu kanısına varmıştır. Bunun içinde İslam ümmetinin daha güçlü ve gelişmiş olabilmesi için İslam'ın gözardı edilmesinden kaynaklanan içteki yanlışlıkları ve bozuklukları yok etmek gerektiğini belirtmektedir (El-Behiy, 1997: 53-54).

Afgani yaşamının büyük bir çoğunluğunu Avrupa'nın sömürgesi olma tehlikesine karşı

İslam ümmetinin korunması için çalışmaya adanmıştır. Bütünüyle baktığımızda düşünce dünyasının sadece siyasi olmadığını anlarız. Onun asıl hedefinin sadece İslam ümmetinin siyasi anlamda kuvvetli ve başarılı olmasını sağlamak değil, daha da önemlisi müslümanların dinlerini daha iyi nasıl anlamaları gerektiği ve dinin inanç sistemini uygulama alanına daha iyi nasıl aktardıkları meselesiydi. (Yurdaydın, 1971: 223)

Afgani'nin hayatını bir bütün içinde ele aldığımızda Mücadelesi için iki ana hedefinin olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi Avrupalıların siyasi ve iktisadi olarak istila ettikleri İslam coğrafyasını bunların ellerinden kurtarmak, ikincisi ise bu duruma düşmüş bulunan müslüman milleti uyandırmak, reformlar yapmak ve medeniyetin inşası için yol göstermektir (Keskioğlu, 1962: 91). Mahzumi Paşa hatıratında Afgani'nin ana hedefinin İslam devletini güçsüz durumdan çıkarıp kendi kendine yetecek duruma gelmesi için bilinçlendirmek, bu bilinçlendirme sonucunda İslam devleti dönemin gelişmiş güçlü devletleriyle aynı seviyeye gelecek, akıllarını safsatalardan kurtararak tek bir yüce amaç etrafında birleşip eski şanlarına kavuşacaktır diye söyler (Paşa, 2006: 50).

Özetlemek gerekirse Afgani'nin hedeflerini şu şekilde sıralayabiliriz.

- 1- Müslümanları Kur'an ve sünnete çağırması. Sonradan ortaya çıkmış olan ve bu iki kaynağa ter düşen hiçbir fikir ve uygulamayı kabul etmemek.
- 2- İslam ile ilgili öğrenilecek herşeyin kur'ana bakılarak öğrenilmesi, Kur'anı da akılla yorumlayarak bilgileri elde etmek.
- 3- İslam ümmetinin özgür olabilmesi ve gelişebilmesi için Sömürgecilerin siyasi ve ekonomik nüfuzlarını yok etmek.
- 4- Tembelliği kaza ve kadere bağlamayı bırakmak, uyuşukluk ve tembellik haliyle gerekli mücadeleleri vermek.
- 5- Mezhepsel tutuculukları bırakıp, tefrikalardan uzak bir dayanışmayı sağlayabilmek (Bekar, 2016: 101).

Afgani belirtilen hedefler doğrultusunda hayatını sürdürmüş ve çoğu zaman da bu hedefler uğruna gitmiş olduğu ülkelerde engellerle karşılaşmış ve uzun süre kalması istenmemiştir. Onun hayali müslümanların daha özgür bir hayata kavuşmalarını görmektir.

4. AFGANI'YE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

XIX. yüzyıl İslam dünyasının fikir ve siyaset alanında önemli bir yere sahip olan Cemaleddin Afgani'nin hayatı, kişiliği ve fikirleri ile ilgili olumlu ve olumsuz birçok yazılar kaleme alınmıştır. Kendisi Doğu'da ve Batı'da birçok ülkede bulunmuş ve farklı dünya görüşlerini savunan birçok kişiyle tartışmalar yapmıştır. Hayatının bu denli karışık ve düzensiz olması onunla ilgili biyografik eserler yazmayı zorlaştırmaktadır. Biyografik eserlere bakıldığında düşüncelerini kabul edenler onu ve fikirlerini olumlu yönde anlatıp yazarken, kabul etmeyenler ise eleştirel yaklaşmış ve onun fikirlerini olumsuz bir bakış açısıyla değerlendirmiştir.

4.1. Ülkesi ve Soyu İle İlgili Eleştiriler

Bir insanın soyunun ve ülkesinin bilgisi o kişiyi tanımak açısından önemli olsa da çok ciddi sorunlar teşkil edecek bir durum değildir. Ancak söz konusu kişi Cemaleddin Afgani olunca onunla ilgili soyu ve ülkesi bilgisi hep tartışmaya açık bir durum olarak kendisi hayatta iken başlamış olup günümüze kadar gelmiştir.

Biyografi eseri yazılan önemli kişilerden biri hiç şüphesiz Afgani'dir. Onun hayatı ile ilgili kaleme alınmış biyografik eserlerin başında kendisi tarafından yazdığı ya da yazdırdığı, en yakın öğrencisi olan Muhammed Mahzumi Paşa'nın hazırlamış olduğu "Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları" adlı eserdir. Afgani'nin kendisi tarafından Hindistan'da iken materyalistlere-maddecilere reddiye olarak Farsça kaleme aldığı "ErReddu' ale'd-Dehiyyin" adlı bir eseri vardır. Bu eseri yakın öğrencisi Ebu Turab ile Muahmmed Abduh Arapça'ya tercüme etmiştir. Bu eserin giriş kısmında Afgani'nin biyografisinden kısaca bahsedilmektedir. Yine öğrencilerinden biri, Abdülkadir el-Mağribi de Afgani ile ilgili anıları ve olayları içeren bir eser kaleme almıştır. Reşid Rıza'nın kaleme aldığı hocası ve üstadı Muhammed Abduh'un hayatını anlattığı "Tarih" adlı eseri de dikkate değer bir çalışmadır. Bunların dışında Corci Zeydan, Muhammed Selam Medkur, Mirza Lütfullah Han, Abdurrahman er-Rafii gibi kişilerin yanı sıra Nikki R. Keddie, Huma Pakdamen, Elie Kedourie gibi yazarlar da Afgani'nin hayatını anlatan eserler kaleme almışlardır (Esen, 2008:65-66).

Yukarıda bahsettiğimiz eserlerde yer alan bilgiler tutarlı olmalarının yanında çelişkileri de içeriğinde bulundurmaktadır. Bu eserlerde Afgani'nin soyu, mezhebi ve ülkesi ile ilgili çelişkili bilgiler hep tartışıla gelmiştir. Bu tartışmaları yaparken karşıt görüşleri iki grupta

toplamak mümkündür. Gerek Arapça kaynaklarda gerek Batılı kaynaklarda bu ayırımın kullanıldığı görülmektedir. Birinci grupta yer alanlar onun fikirlerini kabul edenler, derslerinde bulunanlar iken; ikinci grupta yer alanlar onun hareket ve fikirlerinde çelişkiler olduğunu, içinde sakladığı düşünceleri dışarıya yansıtmadığını öne sürenlerdir (Yalçinkaya, 1995:26).

Kökeni, ülkesi ve mezhebi ile ilgili ortaya atılan iddialar onun İranlı olduğu; mezhepsel olarak da Şii olduğu şeklindedir (Esen, 2008:266). Afgani'nin Hemedan yakınlarında bulunan Esedabad şehrinde doğduğunu, bundan dolayı İranlı ve Şii olduğunu iddia edenlerin dayanak noktası, Cemaleddin el-Esedabadi adlı eserdir. Bu eseri yeğeni olduğunu ileri süren Mirza Lütfullah Han adında bir İranlı tarafından kaleme almıştır (Karaman, 1994:456). Mirza Lütfullah Han vefat edince oğlu Sıfatullah bu eseri yeniden gözden geçirmiş ve "İranşehr" dergisinde yazı işleri müdürü olarak görev yapan Hasan Kazımzade'ye göndermiştir. 1926 yılında Berlin'de yayınlanan kitap daha sonra İran'da defalarca basılıp yayınlanmıştır. Adı geçen bu kitapta Afgani'nin İranlı olduğu;

Safder ismi İran'a ait bir isim olup Afganistan'da böyle bir ismin olmaması,

Akla dayalı olan mantık, felsefe gibi eğitimleri alması,

Afganistan lehçesi ile değil de İran lehçesiyle konuşması,

İran ile ilgili çokça faaliyetlerde bulunması,

İran Şahı Nasuriddin'in öldürülmesi olayında Afgani ailesinin sorumlu olması,

İkinci Abdulhamid'e İran'dan geldiği öne sürülen bir dilekçede Afgani'nin İranlı olduğunun belirtilmesi,

Afgani'nin İranlıların zekası ile övünmesi ve İran tarihini yüceltmesi,

Şah'ın Afgani'yi başbakan olarak ataması gibi iddialara dayanmaktadır (Abdulhamid, 2017:58,71-78).

Afgani'nin İranlı olduğunu öne sürenler arasında onun hayatı ile ilgili özel araştırmalarıyla bilinen Nikki R. Keddie, Huma Pakdamen, Elie Kedourie ve A. Kudsizade gibi araştırmacılar ile Afgani'ye muhalif olanlar ve Şah Nasuriddin sonrası İran yönetiminde yer alan bazı kişiler yer almaktadır (Karaman, 1994:456).

İranlı ve Şii olduğunu söyleyenlerin yanında Afganlı ve Sünni olduğunu söyleyenler çoğunluktadır. Afgani'nin hayatına bizzat şahit olmuş ve en yakın öğrencisi konumunda bulunan Muhammed Abduh ile diğer öğrencileri Şekip Arslan ve Abdulkadir el-Mağribi'ye göre Afgani Afganistanlıdır. Batılı yazarlardan Goldziher, C. Adams, A. Blunt Brown ve Lothrop adına bakılarak anlaşıldığı üzere Afgani'nin Afganistanlı olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca Afgani'nin en yakın arkadaşlarından biri olarak bilinen Bulunt, Afgani'nin Afganistan doğumlu Ortodoks bir Sünni olduğunu belirtmektedir. Bunların yanında oryantalist yazarlar olarak bilinen Abdulkadir Mağribi, Wilfrid C. Smith, E. Brown gibi yazarlar Afgani'nin Sünniliğine atıfta bulunmaktadırlar (Esen, 2008:267).

Muhammed Mahzumi Paşa'nın düzenlemiş olduğu hatırat kitabında Afgani şöyle demektedir (Paşa, 2006:59):

“Dağınık fikirlerimi toparlayıp, karışık tasavvurlarımı düzene koyarak Doğu'ya ve Doğu halklarına baktım. Afganistan dikkatimi celbetti. Orası bedenimin toprağa değdiği ilk ülkeydi. Sonra Hindistan'a geçtim. Orada aklım olgunlaştı: Derken komşu olması ve aradaki irtibatlar sebebiyle İran üzerinde durdum. Daha evvel orayla biraz ilgilenmişim. Sonra, vahyin indiği ve medeniyet ışıklarının parladığı Arap Yarımadası'na...geçtim.”

Ayrıca Londra'da bulunduğu bir zamanda Pall Mall gazetesi muhabirliği yapan Mr. Arnold onunla röportaj yaparak: “İran'la ilişkilerinizin ve bağlarınızın aslı nedir?” “Bu bağlarınızın sebebi nedir?” diye sormuş, Afgani şöyle cevap vermiştir: “Ben Afganlıyım. İran, ari ırkının en saf üyelerinden sayılır. İslam ülkelerini birbirine bağlayan bağın İslam olması sebebiyle İran'ın bazı emir, müçtehit ve liderlerinin dikkatlerini üzerime çektim” (Abdulhamid, 2017:65) gibi sözleriyle Afgani kendisinin Afganlı olduğunu belirtmiştir.

Cemaleddin Afgani'nin milliyeti ile ilgili bir başka görüş, onun Azeri Türk'ü olduğu yönündedir. Ahmet Ağaoğlu 1911 yılında İstanbul'da “Türk Yurdu” dergisinde yayınlamış olduğu “Türk Dünyası” adlı makalesinde Afgani'nin kendisinin aslen Azerbaycan Türk'ü olduğunu söylediğini belirtmiştir (Kurbanov, 2011:28). Afgani kendi ifadesiyle şöyle der:

“Ben Hemadan yani İran'da doğmuşum. Babamın işleri bozulduğundan dolayı ben daha süt emerken Afganistan'a gelmek zorunda kalmışız”

Bu sözlerinden dolayı anne ve babasının memleketine bakıldığında Azeri Türk'ü olduğu, doğduğu yere bakıldığında İranlı olduğu ve gençliğinin geçtiği yere bakınca Afganistanlı olduğu iddia edilmiştir (Kurbanov, 2011:5).

1944 yılında Afgani'nin mezarının açılıp kemiklerinin Afganistan'a götürülmesi olayında A. Adnan Adıvar, "Kemiklerini Uğurlarken" isimli makalesinde kökeni ile ilgili tartışmaları bir bakıma özetlemektedir. "Onun Afganlı, Arap, Türk, Hintli ve Farisi kökenli olduğunu iddia edenlere atıfta bulunarak, her milletin böyle büyük insana sahip çıkması normaldir ve bazı İslam büyüklerine ait kabirler ile makamlarının muhtelif yerlerde bulunması her milletin ona sahip çıktığının göstergesi anlamına gelmektedir" diye ifade eder (Yalçınkaya, 1995:31-32).

4.2.Masonluğu İle İlgili Eleştiriler

Cemaleddin Afgani ile ilgili günümüze kadar ulaşan tartışmalardan biri hiç kuşkusuz onun mason olup olmadığı, niçin masonluğa üye olmuştur gibi masonluğuyla ilgili tartışmalardır. Afgani, İslam dünyası ile ilgili sorunların çözüme kavuşturulması, birliklerinin sağlanması adına farklı metodlar ve yollar denemiştir. Masonluk ise amacına ulaşmak için kullandığı yöntemlerden birisidir. Masonlukla ilgili iddiaları bu açıdan değerlendirmek gereklidir.

Masonlar köklerinin Kral Süleyman'a dayandığını söyleyerek köklü bir yapılanma olduklarını ortaya koymayı amaçlamışlarsa da bu iddia popülerliğe ve meraka yönlendiren bir rivayetten öteye gitmemektedir. Genel olarak bakıldığında Masonluk, Fransız İhtilalinin gerçekleşmesinde etkili olan temel örgütlenmelerden biri olarak bilinir. Afgani döneminden 1930'lara kadar Masonlukla ilgili algı bugünkü gibi değildir. O dönemde Mason örgütlerine üye olup, çalışmak sıradan ve normal bir durum olarak karşılanmaktadır (Babaoğlu, 2020). Masonluğun kurucuları ve üyelerinin iddialarına göre Masonluk; özgürlük, eşitlik ve kardeşlik olmak üzere üç temel ilkeye dayanmaktadır. Ancak realite olarak bakıldığında bu teşkilatın söz konusu değerlerle uzaktan yakından bir ilgisi bulunmamaktadır. Mason teşkilatları toplumdaki hareketleri ve yönelimleri ölçmek ve gerekli görüldüğünde toplumların hareket ve yönelişlerini saptırmak amacı taşıyan gizli ve karmaşık bir yapıda örgütlenmiş birimlerdir (Afgani & Abduh, 1987:60).

Muhsin Abdulhamid'e göre Masonluk; Doğu'da olsun Batı'da olsun uluslararası Yahudi çalışmasının en etkili gücü olup, Yahudilerin dünya ölçeğinde yaptıkları planlarını gerçekleştirmek amacıyla üstün ahlaki yok edip ahlaksızlığın yayılmasında, toplumların yozlaştırılmasında ve insani meziyetlerin ters yüz edilerek hem İslam'a hem de Hristiyanlığa karşı düşmanlık yapmak için kullanmış oldukları en büyük silahtır

(Abdulhamid, 2017:105). Masonlukla ilgili bu bilgilerden yola çıkarak Afgani gibi büyük düşünür ve bilginlerin masonlukla ilişki içerisinde olduğu bilgisi ortaya çıkınca insanların zihinlerinde şaşkınlık oluşmuş ve bu konu ile ilgili günümüze kadar bir çok kitap, makale ve köşe yazısı yazılmıştır. Kimisi Afgani'nin Masonluğun temel prensipleri ile ana hedeflerini bu şekilde bilmediğinden ve o günün şartlarında bu örgütün iç yüzünü açığa çıkarmamış olduğundan örgüte girmiş olabileceğini savunmuşlardır (Ergül, 2019:38). Serdar Bekar'a göre de Afgani'nin yaşadığı dönemde Masonluk örgütünün Siyonist emelleri tam olarak bilinmemekte olup, örgüt Doğu milletlerine insanlık, özgürlük, kardeşlik gibi bütün zamanlar için geçerli vaat ve sloganlarla gelmiş ve çok kısa bir zaman diliminde Türkiye ve Mısır olmak üzere İslam dünyasında bulunan birçok aydını ve devlet adamını kadrolarına çekebilmiştir (Bekar, 2016:108).

1878 yılında kendi isteğiyle Kahire'de Masonluğa girmiş olan Afgani'nin (Abdulhamid, 2017:107) masonlukla ilgili durumunu anlamak açısından Masonluğun Mısır tarihine bakılması gerekmektedir. Osmanlı yönetiminden, Kavalalı Mehmet Ali Paşa zamanından beri ayrılmış bulunan ve Hidivlik ile yönetilen Mısır, yönetim ve entelektüel açıdan ayrıcalıkları bulunan bir ülke konumundaydı. Hidiv, Mısır'ın modernleşmesini sağlamaları açısından Batı'ya hem orayı tanımaları hem de gerekli eğitimleri almaları için öğrenciler göndermiştir. Fransa işgal ettiği ülkelerin halklarıyla dost olabilmek ve onlarla yakınlaşabilmek adına dinlerine saygılı olduklarını ve kardeşlik bağlarına sadık kaldıklarını göstermiş ve bu amaçları doğrultusunda Masonluğu bir araç olarak kullanmışlardır. Mısır'da Masonluk 1798 yılında ilk olarak ortaya çıkmış ve Napolyon'un işgal kuvvetleri içerisinde yer alan Masonlar tarafından tanıtımı yapılmıştır. Fransızlar İslam dinine saygılı olduklarını göstermek için ülke genelinde bildiriler yayınlamış ve İsis Locasını kurarak dönemin ünlü ve saygın aydınlarını bu locaya üye yaptırmışlardır (Ayan & Özcan, 2003:33).

1860'lı yıllarda Mısır'da çeşitli isimler altında birden fazla localar kurulmuştur. Bu localar her ne kadar Avrupalılar tarafından kurulmuş olsa da Mısır'ın aydınları, entellektüelleri ve önemli kişileri bu localara dâhil olmuşlardır. Mehmed Ali Paşa'nın en küçük oğlu olan Prens Abdülhalim Paşa'nın Büyük Mısır Locası'na usta seçilmesi en önemli örnek olarak gösterilebilir (Yalçınkaya, 1995:75).

Afgani'nin döneminde Masonluk bugünkü gibi bilinmiyordu ve iç yüzü açıklığa kavuşmamıştı. Masonluk cemiyetleri Sultan II. Abdulhamid döneminde İstanbul'da açık

vaziyettydi. Sultan Abdulhamid 1886 yılına gelindiğinde Masonluğun tehlikesini o zamanlar fark edebilmiştir. Eğer o dönemde Masonluğun içyüzü bugünkü gibi bilinmiş olsaydı Sultan Abdulhamid bu tarihten önce Masonluğu yasaklar ve çalışmalarına izin vermezdi. 1886 yılında Masonların çalışmalarından ve niyetlerinden şüpheye düşüldüğü için Mason cemiyetleri yasaklanmıştır. Eğer iç yüzü tam olarak bilinseydi Sultan Abdulhamid tarafından üyelerine cezalar verilir ve yargılanmaları sağlanırdı (Abdulhamid, 2017:107-108).

Afgani amaçlarını ve ideallerini gerçekleştirmek adına ön inceleme yaparak Mısır'da ve başka ülkelerde bulunan Mason localarını araştırır ve İskoçlar tarafından kurulmuş bulunan İskoç Mason locasına kaydolmuştur. Bu locada siyaset yönünden aktif bulunan Afgani, loca adına siyasi açıklamalar yapmaya başlayınca loca bundan rahatsızlık duymuş ve hükümet tarafından kendi çalışmalarının herhangi bir engellenmeyle karşılaşması korkusuyla Afgani'yi locadan ihraç etmiştir (Bayram, 2002:2). Afgani loca ile yaşadığı sürtüşme sonucunda “Ben Mısır'da her türlü tuhafılığı ve garipliği işitip göreceğimi bekliyordum, fakat korkunun Mason localarının sütunları arasına kadar girebileceğini hiç tahayyül etmezdim” demiş (Paşa, 2006:18) ve bu locadan ayrılarak kendisi tarafından French Grand Orient'e bağlı bulunan bir loca kurar. Öğrencileri tarafından büyük bir ilgiyle karşılanan bu locaya Mısır'ın önde gelen devlet adamları ve din bilginleri katılmışlardır (Bayram, 2002:2). Afgani'nin teklifiyle bu locada işbölümüne dayalı şubeler kurulmuş ve bu şubelerden her biri bir bakanlığı denetleme ve gözetleme görevini üstlenmiştir. Yönetim alanında yapılan yanlış tasarruflar eleştiriliyor ve bu eleştiriler toplantılar ve basın yoluyla millete duyuruluyordu (Reşid & Karaman, 2007:26).

Muhsin Abdulhamid, Afgani'nin Mason localarına girişi ile ilgili Dr. Ahmed Emin'in şöyle dediğini aktarmıştır: “Afgani'nin Mısır'da masonluğa girişi, masonluk cemiyetinin Mısır'da halkın seçkin tabakasından çok kişiyi barındırması nedeniyle olmuştur. Bu cemiyete girerek düşüncelerini onlara ulaştıracağını umuyordu. Fakat çok geçmeden Afgani veryansın etmiş, tasarruflarından dolayı onları eleştirmiş ve konuşmalarında sürekli tenkid etmiştir. Siyasetle uğraşmadıkları ve siyaseti konuşmadıklarından dolayı toplantılarını terk etmiştir” (Abdulhamid, 2017:111)

Cemaleddin Afgani'nin Mason localarına üye olup çalışmaları bilinen tarihi gerçeklerdendir. Dönemin şartlarına bakıldığında Mason localarının iç yüzünün bilinmemesi ve o dönemde fikirsel ve siyasal bir güç olarak etkilerinin olması nedeniyle

Afgani'nin hedeflerini ve fikirlerini uygulaması amacıyla Mason localarına girmesi muhtemeldir. Afgani'nin Masonlukla ilgili tartışmalar kendi döneminde olmamış, ölümünden 20-30 yıl sonraları konuşulmaya ve tartışılmaya başlanmıştır. Bu da gösteriyor ki kendi döneminde Masonluk kabul edilebilir bir olgudur.

4.3. Ernest Renan'a Mektubu

Tarihte bazı kritik dönemler vardır ki bu dönemlerde siyasal, ekonomik ve kültürel değişimler, toplumsal anlamda çok büyük etkilere sahip olurlar. 19. Yüzyıl da tarihte yerini alan kritik dönemlerden biridir. Bu dönemde Osmanlı Devleti gücünü kaybetmiş, Batı ise hem ekonomik hem de teknolojik anlamda gelişme göstermiştir. Bu anlamda İslam dünyası ile Batı arasındaki güç dengeleri yer değiştirmiş, Batı dünyasının hakim fikri olan "Din ilerlemeye manidir" tezi ilk kez 1883 yılında Sorbonne Üniversitesi'nde Fransız düşünür Ernest Renan'ın "İslam ve Bilim" adlı konferansıyla gündeme gelmiştir. Kısa bir süre içerisinde Osmanlı aydınları tarafından bu konu tartışılmaya başlanmıştır. Renan'ın konuşmasına İslam dünyasından biri Cemaleddin Afgani'nin kaleme aldığı ve Fransızca bir dergide yer alan "Renan'a Cevap" adlı yazı bir diğeri de Namık Kemal'e ait olan "Renan Müdafaası" adlı yazıdır (Canatan, 2020:11).

Fikirler ve bilgiler her ne kadar bir kişi tarafından ifade edilse de bu fikirler ve bilgiler o kişinin sosyal çevresinin ve çağının yansıması olduğundan Ernest Renan'ın hayatına kısaca göz atmakta fayda vardır.

Fransız bir oryantalist olan Renan, 1823 yılında Treguir'de doğmuştur. Önce din adamı olmaya hazırlanmış ancak doğal bilimlere ilgisi artıp bu alanda çalışmalar yapınca 1845 yılında Katolik Kilisesi'nden ayrılmıştır (Cilacı, 1995:181). Bilimin ilerlemesi sonucunda evrendeki tüm gizemin çözüleceği, insanın psikolojik ve ruhsal sorunlarına cevaplar verileceği fikri üzerine kurulu olan pozitivistimin 19. yüzyıldaki önemli temsilcisidir. Dinden çıkmıştır ancak dinden çıkması onu tarafsız yapmamıştır. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'a karşı amansız bir savaş vermiştir. Kendi fikrine göre ilerlemenin önünde hangi türden engel olursa olsun fark etmeksizin o engelin kaldırılması gerekmektedir. Sadece İslam'a değil, Hristiyanlık da ona göre ilerlemeyi engelleyen bir dindir (Canatan, 2020:12-16)

Ernest Renan Sorbonne Üniversitesi'nde Yapmış olduğu "İslam ve Bilim" adlı konferansında İslamiyetle ilgili şunları söylemektedir (Canatan, 2020:17-32):

“...Günümüzde, herkes hatta en az bir eğitime sahip olan bir kimse bile, Müslüman ülkelerin şu andaki aşağılık düzeyini, Müslümanlar tarafından yönetilen devletlerin çöküşünü, kültürlerini ve eğitimlerini yalnızca bu dinden türeten ırkların entelektüel kısırlığını açıkça görmektedir. Doğu'da ya da Afrika'da bulunmuş olan herkes, gerçek bir inanan insanın dar görüşlülüğünün veya kafasının etrafındaki demir çemberin, onu bilime kesinlikle kapalı hale getirdiğini, bir şeyi öğrenmek için onu beceriksiz kıldığını ve kendini yeni fikirlere açmaktan uzaklaştırdığını görür ve bilir... Şimdi azalmış olan bu Müslüman medeniyeti bir zamanlar çok zekiydi. Âlimleri ve filozofları vardı. Yüzyıllar boyunca Hristiyan Batı'nın hocasıydı. Neden bir zamanlar bunu başarmış bir medeniyet bir daha böyle olamaz? Tartışılmaya odaklanmak istediğim nokta tam da budur. Gerçekten Müslüman bir bilim var mıydı ya da en azından İslam'ın izin verdiği ve tolere ettiği bir bilim söz konusu muydu?... İslam, gerçekte, bilim ve felsefeyi her zaman ezmiştir. Onlar boğarak bitirmiştir... Arap olarak adlandırılan bu bilim Arap değildir. Peki, en azından Müslüman olarak nitelenebilir mi?...”

Bu konuşmasından sonra Renan'a cevap olarak yazılan Namık Kemal'in “Renan Müdaafası” adlı reddiyesi en sert olanı iken, Afgani'nin reddiyesi düşündürücüdür (Öztürk, 2006:62). Namık Kemal'in cevabı uzunca ve bir meydan okuma şeklinde iken, Afgani'nin cevabı daha kibar, sakin ve bazı yerlerde ona hak veriyor şeklindedir. Cemaledin Afgani cevap olarak şöyle söylemektedir (Canatan, 2020:33-40):

“Sayın beyefendi, Geçtiğimiz Mart ayının 29'unda, saygıdeğer derginizde yayınlanan, ünlü düşünür, şöhreti Batı dünyasını aşarak, Doğu dünyasına da nüfuz etmiş olan Bay Renan'ın Sorbonne Üniversitesi'nde sunduğu “İslam ve Bilim” konulu konferansının haberini okudum... Ancak ben bu konuşmanın aslına pek sadık kalınmamış bir tercümesini okuyabildim. Şayet Fransızca aslından okuma imkânı bulabilseydim, bu büyük düşünürün fikirlerini daha iyi kavrayabilirdim... Bay Renan'ın konuşması iki temel meseleyi kapsamaktadır. Bu seçkin profesör kendini, Müslümanlığın, özü gereği bilimin gelişmesine karşı durduğunu ve yine Arap halkının doğaları gereği, metafizik ilmini de, felsefeyi de sevmediklerini kanıtlamaya adanmıştır. Bay Renan, bu değerli bitkinin (yani felsefenin) onların ellerinde, çöl rüzgârının soluğuyla yanmış bir bitki gibi kurduğunu söylemeye çalışmaktadır. Ancak konuşmayı okuyan birisi, kendine şu soruyu sormaktan geri duramaz: Acaba bu engeller, İslam dininin kendisinden mi, dünya üzerine yayılış biçiminden mi yoksa bu dini benimsemiş veya zorla kabul ettirilmiş insanların karakterlerinden, tutum ve davranışlarından mı kaynaklanıyor?... Ortaya çıktığı ilk dönemdeki özelliklerinden ilham alan ve öğretilerini takip eden Hristiyanlık ve mensupları, özgür ve bağımsız olarak, ilerleme ve bilim yolunda hızla ilerlemiş görünmektedir. Bunun yanında Müslüman toplum, halen kendini dinin vesayetinden kurtaramamıştır. Ancak Hristiyanlığın İslam dininden birkaç yüzyıl ilerde olduğu gerçeğini kabul etmekle birlikte, Müslümanların da bir gün kendini ilerlemeden alıkoyan engelleri aşarak uygarlık yolunda kararlı adımlarla yürüyeceğini ümit ediyorum. Hoşgörüsüzlüğe rağmen Hristiyanlık için bu engelleri aşmak nasıl kolay olmuşsa bizim için çok daha kolay olacaktır”.

Afgani cevabında Renan'ın şu üç düşünceyi vurguladığını belirtmiştir:

- 1.İslam ortaya çıkışı ve yayılması itibariyle bilime ve felsefeye karşı bir dindir.
- 2.Araplar bilimi ve felsefeyi doğaları gereği sevmezler.
- 3.Arap milletleri bilim tarihine ve felsefeye herhangi bir katkı sağlamamışlardır.

Afgani Arapça yazılan ama başkası tarafından Fransızca'ya çevrilen mektubunda yukarıda geçen üç düşünceye cevap verirken farklı bir üslup ve yöntem ortaya koyduğu için kimi çevreler tarafından ağır ithamlara maruz kalmıştır. Aslında Afgani'nin reddiyesi ana fikir olarak ele alınırsa Renan'ın fikrine ve tespitlerine karşı pozitif bir yaklaşım sergilemektedir. Afgani reddiyesinde Batı dünyasının bugünkü anladığı şekilde bilimin ve felsefenin çok zamandır bütün dinler ile ters düştüğünü sadece İslam'ı suçlamanın yanlış olduğunu, Yunan felsefesinin çevirisini ve yorumunu yaparak kültürel katkı sağlayanlar arasında birçok Arap düşünürünün de olduğunu söylemektedir (Karaman, 1994:464).

Cemil Meriç, Afgani'nin Renan'a kibar ve yumuşak üslupla vermiş olduğu cevabı sert bir şekilde eleştirmiştir. Afgani'nin belirsiz ve çelişkili bir kişiliğe sahip olduğunu ve bu kişiliğinin yansımaları Renan'a verdiği cevapta gördüğünü söylemektedir. Aynı zamanda Meriç'e göre Afgani'ye ait olan bu mektubu hiç kimse okuma zahmetine girmemiş olduğundan bütün düşünür ve yazarlar onu İslam'ın büyük savunucusu konumuna getirmişlerdir (Meriç, 2013:68). Şerif Mardin'e göre Afgani daha önceleri Materyalizmi eleştiren bir kitap kaleme almış olsa da Batı'da bulunduğu dönemde İslam'da reformlar yapılması için bir takım düşünceler ortaya sürmüştür. Bu anlamda Afgani'nin ne dediği çok belli olmamakla birlikte onun ana düşüncesi İslam'ın bilime ve felsefeye karşı olmayışıdır (Mardin, 1991:15).

Yalçınkaya'ya göre Afgani, Renan'ın bir konferansta dile getirmiş olduğu görüşlerinin doğru olduğunu, sadece izahta eksiklik olduğunu kabul etmektedir. Mektubun ortaya çıkarmış olduğu genel kanı Renan'ın düşüncelerine karşı İslam'ı savunmak değil bilakis onun düşüncelerini destekler niteliktedir (Yalçınkaya, 1995:160).

Muhammed Hamidullah gibi bazı fikir adamları Afgani'nin Renan'a bu şekilde bir mektupla cevap yazmış olamayacağını, Fransızca dilini iyi bilmediğinden Arapça olarak yazmış olduğu mektubun Fransızcaya çevirisinin çarpıtılmış olarak yapılabileceğini öne sürmüştür. Ancak bu görüş birçok araştırmacı ve düşünürün göre zayıf bulunmuş hatta o dönemde bu mektup gazetelerde yayımlandıktan sonra herhangi bir tekzibe

rastalanılmadığı ileri sürülmüştür (Öztürk, 2006:63).

Afgani'nin Renan'a yazdığı cevabın üslubu birçok kimseyi şaşırtmış, sırf bu sebeple onun şahsına ve düşüncelerine karşı bir değişime neden olmuştur. Mektubu değerlendirecek olursak; Afgani'nin mektubunun orijinali Arapçadır ve sonradan Fransızcaya çevrilmiştir. Bu çeviriyi kimin yaptığı ve nasıl yaptığı bilinmemektedir. Daha sonra İngilizce'ye tercüme edilince mektup aslından çok uzaklaşmıştır. Ayrıca Afgani "Ancak ben bu konuşmanın aslına pek sadık kalınmamış bir tercümesini okuyabildim" diyerek elindeki konuşmanın düzgün bir içeriğe sahip olmadığını söylemektedir. Bundan dolayı yanlış bir şeyler söylemekten çekinmiş olabileceği düşünülmektedir (Canatan, 2020:91-92).

5.AFGANI'NİN MÜCADELESİNİN ÜÇ TEMEL ÖZELLİĞİ

Afgani ömrünü fikirleri ve inançları uğruna mücadeleyle geçirmiş bir düşündürdür. Hayatına sosyolojik açıdan baktığımızda mücadelesini üç kategoride inceleyebiliriz. Burada çalışmalarını kategorize etmemizdeki amaç sosyolojik açıdan bir değerlendirmeye tabi tutmaktır. Hayatını okuduğumuzda ve çalışmalarını incelediğimizde görülecektir ki onun çalışması üç ana temel üzerine kuruludur. Bunlar; Kadroculuğu, Yazarlık ile Yayıncılığı ve en son olarak da aktivist özelliğidir. Şimdi sırasıyla bunları görelim.

5.1.Yazarlığı, Yayıncılığı ve Gazeteciliği

5.1.1.Eserleri ve Yayıncılığı

Afgani hayatı boyunca haksızlıklarla ve sömürgecilikle mücadele etmiş, halkın bilinçlenmesi adına her türlü adımı atmış bir düşünür olarak karşımıza çıkar. Milletlerin uyanmasını ve bilinçlenmesini sağlamak için her bulunduğu ortamda dersler vermiş, bununla da kalmayarak çeşitli gazetelerde yazılar kaleme almış ve eserler bırakmıştır. Görüşlerini ve fikirlerini daha çok söz ve sunumlarıyla insanlara aktaran Afgani, bu yüzden geriye çok eser bırakmamıştır. Çok hareketli bir hayatı olduğundan yazdıklarının birçoğu kaybolmuş da olabilir.

Hareketli hayatına rağmen yine fırsat buldukça bazı eserler ile birçok makale kaleme almış olan Afgani'nin aynı zamanda bazı amaç ve sebeplerle yazıp gönderdiği mektupları da bulunmaktadır. Muhammed Ammare, Afgani'ye ait olduğu düşünülen eserleri tespit ederek “*el-A'mâlül-kâmile li-Cemaleddin el-Afgani*” başlığı altında tek ciltten oluşan bir kitap halinde toplamıştır. Ammare, bu kitabını 1968 yılında Kahire'de yayınlamış ve kitabın eksikliklerini ve hatalı olan kısımlarını kısmen tamamlayarak 1979 yılında ikinci defa Beyrut'ta yayınlamıştır. Ancak Ali Şeleş, Ammare'ye ait olan bu kitabında da eksiklik olduğunu tespit etmiş, Doğu ve Batı'da yayımlanan bütün eserleri tekrar gözden geçirerek bir kitap, yirmi iki makale, sekiz adet mektup ve ayrı ayrı yazılan dört yazıyı Londra'da 1986 yılında yayınlamış olduğu “*Silsiletü'l-a'mâli'l-mechûle*” adlı kitabında toplamıştır (Karaman, 1994:464).

Cemaleddin Afgani'nin en önemli eserlerinden birisi şüphesiz Farsça kaleme almış olduğu “*Hakikat-i Mezheb-i Neyçeri ve Beyan-i Hal-i Neyçeriyyan*” eseridir (Karaman, 1994:465). Afgani'nin bu eseri, Hindistan'da bulunduğu sırada İngiliz sömürgeciliğinin iyi bir şey olduğunu düşünen ve onlarla işbirliği içinde olan Seyyid Ahmet Han'a karşı yazılmış bir

reddiye niteliğindedir (Yenigün, 2014:66). Kitap hacim olarak küçük kalmakla birlikte konuları dağınık bir şekilde ele alınmıştır. Kitabın ilk baskısı 1881 yılında Haydarabad'da yazılmış ve daha sonraları Urduca, Türkçe, Fransızca ve İngilizce'ye çevrilmiştir. Bu dillerde otuz iki baskı yaptığı bilinmektedir (Karaman, 1994:465).

“*Tabiatçılığa Reddiye*” olarak bilinen bu eseri öğrencisi ve aynı zamanda Mısır Müftülüğü yapmış olan Muhammed Abduh, “*Er-Red-aled-Dehriyyin*” adıyla Arapçaya çevirmiştir. Türkçeye çeviren kişi Şamlı Münir Efendi olup, gözden geçirmesi için Afgani'ye sunmuş, Afgani de Türkçe çeviriyi gözden geçirerek bir mektupla Sultan Abdulhamid'e sunmuştur. Sultan Abdulhamid'e sunulan bu eser Yıldız Kütüphanesinde bulunmakta olup baskısı yapılmamıştır. 1956 yılında Diyanet İşleri Başkanlığınca bu eser Aziz Akpınarlı tarafından çevirisi yapılmıştır. “*Melka's-Sebil*” adlı eserinde Dr. İsmail Mazhar, Afgani'nin bu eserinin bilimsel yöntemlere pek uygun düşmediğini belirtmiştir (Keskiöglü, 1962:102).

Cemaleddin Afgani'nin yayıncılık ve yazarlık faaliyeti olarak görebileceğimiz bir eseri de “*Açıklayıcı Afganistan Tarihi*”dir. On dokuzlu yaşlarda iken hacı olmak amacıyla Hicaz'a giden Afgani, oradan Necef'e ve Kerbela'ya uğramış ardından da Esadbat ve Horosan'a uğramıştır. Daha sonra Afganistan'a gitmiş ve Kabil'e yerleşmiştir. Afgani'nin biyografisini kaleme alan Muhammed Ammara'ya göre Afgani bu eserini yani “*Tetimetü'l Beyan fi Tarihü'l Afgan*” adlı eserini bu dönemde Arapça olarak yazmıştır (Afgani & Abduh, 1987:14-15).

Afganistan'ın siyasi, sosyal ve kültürel yapısını konu edinen bu kitapta iki asıl makale ile bu makaleleri desteklemek amacıyla yazılmış bir tarih bölümü bulunmaktadır (Karaman & Rıza, 2007:50). Afgani kitabın birinci makalesinde mutluluğun gerçek sebebini konu alır. Bu makalesinde insanın kendisini beğenip bencil davranışlarda bulunmasından dolayı birçok felakete uğradığını, bu nedenle elinden geldiği kadarıyla aklını kullanmasını ve kendisini başkalarının bakış açısıyla değerlendirmesi gerektiğini vurgular. İkinci makalesinde ise İngilizlerin karakteri ile ilgili analizlerde bulunur. İngilizlerin İslam dünyasında yaptıkları şeylerin kendilerini dev aynasında görme hastalığından kaynaklandığını ve bu yaptıklarından dolayı da sonunda pişmanlık duyacaklarını belirtmektedir. İngilizler aleyhine yazılmış bulunan asıl makale 1901 yılında Mısır'da basımı yapılan nüshada bulunmamakta olup, Ali Şeleş kitapta yer alan iki makaleyi bularak yeniden tamamlamıştır (Karaman, 1994:465).

Cemaleddin Afgani'ye ait ve hayatıyla ilgili detaylı bilgilerin bulunduğu önemli bir eser Beyrut'un ileri gelenlerinden olup aynı zamanda Meclis-i Maarif üyesi olan Muhammed Mahzumi Paşa tarafından kaleme alınan "*Hâtîrâtü Cemâleddîn el-Efğânî el-Hüseynî*" adlı kitaptır. Afgani'nin son yıllarında onun yakınında bulunan Mahzumi Paşa, özel sorular sorup aldığı cevapları ve onun açıklamalarını kendisinden izin alarak kaleme almış, kitabın adını yine Afgani'ye danışarak belirlemiştir. Kitabın ilk 64 sayfasında Mahzumi Paşa, kitabın hikayesinden bahsetmekte, geri kalan 350 sayfada Afgani'nin hayatı, amacı ve fikirleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Kitap yazılırken Mahzumi Paşa "*Urvetu'l-Vuska*" başta olmak üzere bazı gazetelerde yer alan makalelerden faydalanmıştır. Uzun yıllar baskısı yapılmayan kitap, 1931 yılına gelindiğinde ilk olarak Beyrut'ta basılmıştır (Karaman & Rıza, 2007:51).

Afgani'ye ait eserlerinden yukarıda yazmış olduğumuz eserleri belirtmekle yetineceğiz. Zaten Cemaleddin Afgani'ye ait çok fazla eser bulunmamakta olup daha çok makaleleri bulunmaktadır. "*Urvetu'l-Vuska*"da yer alan makaleleri, "*el-beyan fi'l-İngiliz ve'l-Afgan*" makalesi ve Farsça olarak Hindistan'da yayınlanmış olan "*Makalat-ı Cemaliyye*" makalesi başlıca makaleleri arasında yer almaktadır. Türk Yurdu dergisinin üçüncü cildinin bir ve ikinci sayılarında Afgani'nin ırk ve cinsiyetle ilgili kaleme aldığı bir yazısı da tercüme edilmiştir. Butros Bustani'nin İlim Ansiklopedisine Babi maddesini yazan Afgani, "*Savagu Ömer Seyyid Cemaleddin*" adıyla hayatını kitap haline getirmiştir (Duman, 2013:418)

5.1.2. Gazeteciliği ve Yazarlığı

Cemaleddin Afgani daha çok siyasi bir kişiliğe sahip olup buna göre çalışmalarda bulunmuş biri olarak Afganistan'da bulunduğu dönemlerde sadece siyasetle ilgilenmemiş gazetecilik faaliyetlerinde de bulunmuştur. Afganistan tarihinde ilk özel gazete olarak bilinen ve ancak bir sayı olarak basılmış olan "*Şemsün Nehar*" adlı gazete, 1868 yılında Afgani tarafından çıkarılmıştır. Yine aynı yıl Afganistan'da bulunan bütün aydınların bir araya getirilmesi amacıyla sarayda "*Encümen-i Ulema*" adlı bir teşkilat Afgani'nin öncülüğünde oluşturulmuştur (Saaie, 2009:36).

Afgani Mısır'da bulunduğu dönemde dini, felsefi ve edebi konularda makaleler yazmaları ve kitaplar telif etmeleri için öğrencilerini devamlı surette teşvik etmiştir. Bu teşvikler neticesinde öğrencileri büyük bir gayretle çalışmış ve büyük başarılar elde etmişlerdir. Afgani'nin çabası ve telkinleriyle o dönem Mısır'ında yazı, basın ve yayın hayatı ileri

seviyelere ulaşmıştır (Şeleş, 2013:20). Selim en-Nakkaş ile Edib İshak birlikte “*Mısır ve et- Ticare*” gazetesini, Selim Ancuri “*Mir’atü’ş Şark*” gazetesini ve yine Edib İshak “*Mısri’l fetat*” adlı gazeteleri yayım hayatına kazandırmışlardır (Karaman, 1994:463). Ayrıca Afgani, Mısır gazetelerinde Mazhar bin Vazzah müstear adı ile Mısır gazetelerinde birçok makaleler yayınlarak kamuoyunu bilinçlendirmeye çalışmıştır (Duman, 2013:413).

Afgani İran’dan çıkartıldıktan sonra önce Irak’a gitmiş oradan da Londra’ya geçiş yapmıştır. Londra’da bazı din bilginleri ile yazışmalar gerçekleştirmiş ardından iki dilde yayınlanmış ve ancak beş sayı kadar çıkartılabilmiş olan “*Ziyau’l-Hafikin*” adlı bir dergiyi çıkarmıştır (Yılmaz, 2012:20). İslamcı dergiciliğin ilk örneklerinden olan “*Urvet’ul Vuska*” dergisi Cemaleddin Afgani’nin hayatında ve mücadelesinde çok ayrı bir yeri olduğundan dergi ile ilgili geniş bir açıklama yapmamız gerekmektedir.

5.1.3.“*Urvet’ul Vuska*” Dergisi

Dergi, Cemaleddin Afgani’nin önerisi üzerine Mısırlı ve Hintli İslam bilginleri ve fikir adamlarından oluşan “*Urvet’ul-Vuska*” adlı Cemiyetin talebi üzerine çıkarılmaya başlanmıştır. Cemiyet üyeleri Mekke’de Hac mevsiminde bir araya gelmiş, halkı bilinçlendirmek ve insanlara olup bitenleri anlatabilmek için mücadelelerini ve fikirlerini en uzak ülkelere dahi ulaştırmak amacıyla dergiyi çıkarma kararı almışlardır. Bu kararı aldıktan sonra Afgani’yi dergiyi çıkarma konusunda teşvik etmişlerdir. Afgani, alınan karara uyup Cemiyet üyelerinin isteği üzerine dergiyi çıkarmayı kabul etmiş ve öğrencisi Muhammed Abduh’a başyazarlık görevini vermiştir. Dergide yer alan düşünceler Afgani’ye ait olup, Abduh bu düşünceleri sadece kaleme alma görevini üstlenmiştir (Abdulhamid, 2017:159). Uzak olsun yakın olsun her kesime daha rahat ulaşabilmek adına ve fikirlerin rahatça dile getirilmesi için derginin Paris’te ve Arap diliyle çıkarılması kararlaştırılmıştır (Afgani & Abduh, 1987:75).

“*Urvet’ul-Vuska*” dergisi 1884 yılında Paris’te Arapça olarak yayım hayatına başlamış, derginin yayım kadrosunu Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve bir tercüman oluşturmaktaydı. Derginin adı ile dergiyi çıkarmayı kararlaştıran Cemiyetin adı aynı olup, bunlar da isimlerini Kur’an-da Bakara Suresinde yer alan bir ayetten (256. Ayet) almaktaydılar. Kısa bir süre yayım hayatında kalmasına rağmen uluslararası bir yapıya sahip olan derginin masrafları Cemiyet tarafından karşılanmış böylece Irak, Mısır, Şam,

İran, Afganistan, Hindistan ve Osmanlı Devletlerine kadar girişi sağlanmış ve dergi ücretsiz olarak abonelik yöntemiyle okuyuculara ulaştırılmıştır (Bayram, 2002:9).

Dergi dönemin şartlarında çok başarılı bir proje olarak değerlendirilebilir. Dietrich Jung'a göre İslamcı yayıncılığı ve dergiciliği Afgani başlatmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde Osmanlı aydınları dergi çıkartmışlar fakat bu dergiler genellikle Osmanlı devletinin sınırları içerisinde ve Sultana karşı bir muhalefet ile sınırlı kalmıştır. “*Urvet'ul-Vuska*” dergisi ise bakıldığında sadece Osmanlı'ya yönelik değil, tüm İslam dünyasının sorunlarıyla ilgilenen ve ulus ötesi yayıncılık faaliyeti gösteren bir dergi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü dergi aynı anda hem Hindistan'da hem de Mısır da okunmuştur. O dönemin şartlarında bu büyük bir başarı olarak görülebilmelidir (Yeniğün, 2014:68).

“*Urvet'ul-Vuska*” dergisi sadece siyasi içeriği olan bir dergi olarak düşünülmemeli aynı zamanda fikri bir dergi olarak bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında dergiyi okuyan bir kişi bundan çok fazla etkilenebilmektedir. Bu konuda Reşid Rıza, dergiden nasıl etkilendiğini şöyle açıklamaktadır (Afgani & Abduh, 1987:28):

“Her sayısı elektrik yüklü bir tel gibiydi, bana dokunmasıyla, sarsılıyor, ateşleniyor ve yanıyordum. Bu akım, beni bambaşka bir yere, bambaşka bir düşünceye taşıdı. İslahat konusundaki makalelerin büyük etkisinin ardından özellikle Mısır Meselesi hakkında yazılan siyasi makalelerin tesiri beni sarıveriyordu”

“*Urvet'ul Vuska*” dergisi nasıl bir yol izlemiştir? Dergi daha ilk sayısından itibaren çok güçlü bir etkiye sahip olmuş ve düşünce anlamında bir çok insanı etkisi altına almıştır. Dergi yayın hayatına başlarken başlıca şu metodları izlemiştir:

*Doğulu milletlerin ihmalkâr davranışları yüzünden gerilediklerini ve bu nedenle çöküş içerisine girdiklerini hatırlatıp sorumluluklarını bildirmek,

*İslam dünyasının kaybettiklerini telafi etmek ve gelecekte yaşanması muhtemel felaketlerden korunmak için hangi yolları takip edeceklerini göstermek,

*İslam dünyasında boy gösteren hastalıkların neler olduğunu bulmak ve bu hastalıkların temelleri hakkında araştırmalar yapmak,

*Doğu toplumlarını ihmalkârlığa iten faktörler ile onların sorgulamadan gözü kapalı işleri neden yaptıklarını, karanlık ve belirsiz yollara girmelerinin sebeplerini sorgulamak (Afgani & Abduh, 1987:77).

Afgani dergide Osmanlı Devleti'ni Mısır meselesi yönünden uyarmaktadır. Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Mısır'la ilgili ne gibi çıkarları olduğundan bahsetmekte, bu konuda adımlar atması için Osmanlı Devleti'ni uyarmaktadır. Afgani dergideki yazıların hiç birinde tarih belirtmemiştir. Ancak yine de Afgani'nin fikirlerini ve mücadelesini anlayabilmemiz açısından “*Urvet'ul-Vuska*” dergisi tek kaynak olarak elimizde bulunan önemli bir eserdir. Sosyolojik olarak o dönemi görebilmemiz açısından dergideki yazılar hayli önem taşımaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı devleti çöküş sürecine girmiş ve güçten düşmüştür. Sömürgeci devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki her türlü oyununu anlatarak sömürülen halkların bilinçlendirilmesi amaçlanmıştır (Bayram, 2002:10).

“*Urvet'ul-Vuska*” dergisinin etkili olduğunu göstermek açısından Sudan'da ortaya çıkan “*Mehdi devrimi*” bizim için örnek teşkil etmektedir. Sudan'da Mehdi devrimi ortaya çıkınca İngiltere olayı bastırmak bahanesine sığınarak Mısır'ın iç işlerine karışmak için fırsat elde etmiştir. Afgani, İngiltere'nin bu müdahalesine karşın dergide makaleler kaleme alarak İngilizleri uyarma yoluna gitmiştir. İngilizlerin bu yolla başarılı olamayacaklarını belirtip bunları da açık kanıtlar eşliğinde ispat etmeye çalışmıştır. Sudan ile ilgili yazılarında sürekli olarak Britanya yönetiminin ve bakanlarının yapmış oldukları hataları ortaya dökmüştür. İngiltere'nin Sudan'a müdahale etme gerekçelerini bir bir çürütmüştür. Londra kulüpleriyle ilgili sırları da meydana çıkarınca İngiltere yönetimi telaşa kapılıp Mehdi ile ilgili görüşünü almak bahanesiyle Afgani'yi Londra'ya davet etmek zorunda kalmıştır. Afgani, Londra'da İngiltere yönetimiyle bir araya gelip onların İslam dünyasıyla ve özellikle Mısır politikalarıyla ilgili hataları samimi bir üslupla dile getirmiştir. Daha sonra Lord Salisbury, Afgani'den çok ilginç bir talepte bulunarak şöyle demiştir:

“Şüphesiz Britanya sizin gücünüzü biliyor ve sizin görüşünüzün değerini takdir ediyor. Bizler, İslâm ülkeleriyle olan ilişkilerimizi, şartlar ve durumlar elverdiği ölçüde sevgi ve dostluk esasına göre yürütmek istiyoruz. Binaenaleyh sizi, Sudan'daki Mehdi fitnesinin köklerini kurutmanız ve orada Britanya'nın uygulayacağı ıslahatlara yol açmanız için 'sultan' payesiyle Sudan'a göndermeyi düşündük.”

Afgani böyle bir talep karşısında dik duruşuyla çok güzel bir cevap vermiştir:

“Siz Sudan'a hâkim oldunuz mu da beni oraya sultan olarak göndermek istiyorsunuz? Mısır Mısırlılarındır. Sudan da Mısır'ın bütünlüğünü sağlayan bir parçasıdır. Bu konudaki yegâne hak sahibi Yüce Halife Muhterem Sultan (II. Abdülhamid) hâlâ hayattadır. O, İslâm dünyası ve kendisine bağlı bölgelerde her türlü güçlüğü ortadan kaldıracak maddî ve manevî ordulara sahiptir!” (Paşa, 2006:29-30)

Görüldüğü üzere dergi çok az sayıda çıkmasına rağmen etkisi bakımından önemli bir özelliğe sahiptir. Bu olaydan sonra İngiltere derginin basımını engelleme yoluna gitmiş ancak basımını engellemeyi başaramayınca Mısır ile Hindistan'a girişini yasaklamıştır. Hindistan'da yayınlanan kanun gereği derginin bir sayısını elinde bulunduran kişilere “iki yıl hapis ve yüz sterlin para cezası” kararı uygulanırken, İngiltere Mısır'da da dergiyi üzerinde bulundurana “beş cüneyhten yirmibeş cüneyhe kadar para cezası” kararı aldirtmiştir. Bu yasaklama ve cezalardan sonra dergi hedef kitleye ulaşamayınca 16 Ekim 1884 yılında on sekizinci sayısı çıktıktan sonra yayın hayatına son vermiştir. Derginin etkisini anlatmak için Lübnanlı Edebiyatçı ve din bilgini olan Hüseyin el-Cisr şu sözleri söylemiştir (Afgani & Abduh, 1987:34-36):

“Eğer yayını biraz daha uzun sürseydi El-Urvet'ul-Vuska'nın İslam Dünyası'nda bir devrim meydana getireceği hususunda kimsenin kuşkusu yoktur...”

Dergi'nin tamamı bir bütün halinde Türkçe'ye, İbrahim Aydın tarafından 1987 yılında Seyyid Hadi Hüsrevşahi'nin önsözü ile İstanbul'da basılmıştır. Düccane Cündioğlu makalelerin çoğunun daha önce Mehmed Akif tarafından Türkçeye çevrildiğini belirtmiştir (Karaman & Rıza, 2007:51).

5.2. Aktivist Özelliği

Temelde baktığımız zaman Afgani siyasi bir düşünür ve filozof olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu aktivist yönü olan siyasi bir düşünür olarak düşünebiliriz. Ciltler dolusu kitaplar yazmak yerine daha çok hareket halinde fikirlerini ulaştırmak ve yöneticilere yol göstermek yönünde çalışmalar yapmıştır. Neden böyle yapmıştır? Çünkü o İslam dünyasının uyanması, gelişmesi ve sömürgecilikten kurtulması için kendine bir misyon ve proje oluşturmuştur. Bu misyonunu gerçekleştirmek adına hayatının tamamını o ülkeden bu ülkeye giderek toplumlara ve yöneticilere yön vermek istemiştir (Yenigün, 2014:63).

Afgani kendi döneminin sorunlarına tanık olmuş ve bu sorunların farkında olarak bir hayat tarzı geliştirmiştir. Emperyalist ülkelerin İslam dünyasındaki oyunlarını görmüş ve bu konuda halkı bilinçlendirmek adına her yolu denemiş bir aktivisttir. Afganistan, Hindistan, İran, Mısır, İstanbul, Moskova, Paris gibi önemli ülke ve şehirleri gezmiş ve buralarda misyonunu gerçekleştirme adına hareketlerde bulunmuştur. Afganistan'da Başbakanlık yapmış; Mısır'da bulunduğu dönemlerde zeki ve kendisini geliştirmeye elverişli gençleri bularak eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Mısır'dan ayrılmak zorunda kalan Afgani,

Hindistan'a gelince burada aynı şekilde faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır. İngilizlerle işbirliği yaptığı düşünülen Seyyid Muhammed Han gibi düşünen materyalistleri eleştirmek ve insanları aydınlatmak adına "*Maddecilere Reddiye*" adlı eserini kaleme almış, birkaç gazete ve dergide makaleler yayınlamıştır (Esen, 2008:267).

Afgani'nin bu kadar yoğun tempoda hayat sürmesinin birincil ve en önemli amacı İslam dünyasının tek bayrak altında bir araya gelip birleşmesi, ikinci amacı halkın yönetime katılması ve söz sahibi olması, üçüncü amacı ise İslam ülkelerinin Batılı sömürgelerin tahakkümünden kurtulup kendi yollarını çizmeleri ve gelişimlerinin sağlanmasıdır. İşte bu amaçlarla Afgani yollara koyulmuş, cemiyet kurmuş, Mason localarına üye olmuş ve çıkardığı dergi "*Urvet-ul Vuska*"da bu konulara değinmiştir. İran'da bulunduğu dönemlerde Şah ile halkın yönetime katılması için çaba sarfetmiş ve bu yönde yasa hazırlamış, Mısır'da bulunduğu dönemlerde Tefvik Paşa'yı ve Hidiv İsmail'i sert eleştirilere tabi tutmuş ve daha demokratik bir yönetimin olması için çaba harcamıştır. İstanbul'da olduğu dönem Sultan Abdulhamid ile birlikte İslam Birliği'nin gerçekleşmesi için çalışmalarda bulunmuştur (Kurt, 2019:35).

Afgani'nin Mısır'daki evi adeta bir eğitim yuvası olmuştur. Ezher Üniversitesi'nde hocalık yapan ve daha sonraları Mısır müftülüğü yapacak olan hem öğrencisi hem de yakın dostu Muhammed Abduh başta olmak üzere birçok kişi evine gelerek ondan dersler almışlardır. Evine eğitim için gelenler arasında Müslümanlar olduğu gibi Hıristiyan ve Yahudi birçok gayr-i Müslim bulunmaktaydı. Derslerinde çoğunlukla felsefe, kelim ve fizik konuları işlenmekteydi (Yalçınkaya, 1995:37).

İran hükümeti 1890'lı yıllarda bir İngiliz şirketine tütün imtiyazı vermesinden Afgani rahatsız olmuş ve Mirza Hasan Şirazi'ye İran hükümeti aleyhinde yazdığı ve sert eleştirilerin bulunduğu bir mektup göndermiştir. Mektupta, Avrupalıların hep bu imtiyazlar sayesinde ekonomik üstünlük elde ettiğini ve bu üstünlükleri sayesinde de halkı daha çok sömürgeleştirdiklerini dile getirmiştir. Tütün imtiyazı ile bütün İran halkının adeta Batılıların tahakkümü altına gireceğini ileri sürmüştür. Bu mektup İran'da çok büyük bir etki göstermiş, tütün kullanmanın haram olduğu yönünde fetva çıkarılarak hükümetin geri adım atması sağlanmıştır (Duman, 2013:417). Tütün isyanı İslam dünyası açısından ilk anti-kolonyal özellikte olan isyanlardan biridir. İlk defa Müslüman halk tarafından bildiriler ve afişlerle sokak eylemleri düzenlenmiş ve bu eylem başarılı olmuştur (Yenigün, 2014:66).

Afgani'nin teşkilatlanma çalışmalarını şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

“Camiatu'l-İslamiyye”: Afgani tarafından açılan ve nasıl bir yol izleneceğini belirten çalışmanın adıdır. *“İslam dünyasında din ıslah görevini nasıl yerine getirebilir?”* sorusuna yanıt aranmıştır. Batı'yı ne körü körüne taklitle ne de Batı'dan tamamen uzaklaşmayla sorunlar çözülemeyecektir. İslamiyet evrensel bir din olup, kaynaklarına geri dönüş sağlandığında ve akılcı yolla değerlendirmeye tabi tutulduğunda din ıslah görevini yerine getirmiş olacaktır.

“Urvet'ul-Vuska Cemiyeti”: Afgani Mısır'da ilk İslami örgütü kurmuş ve bu örgüt Mısır'da Urabi Paşa Ayaklanmasının çıkmasında büyük rol oynamıştır. Urabi Paşa Ayaklanması'ndan sonra da Urvet'ul-Vuska Cemiyetini kurmuştur. Bu cemiyet çok geniş bir bölgeyi kapsamakta olup, üyeleri arasında asker rütbeli komutanlar dahi yer almıştır.

“El- Urvet'ul-Vuska Dergisi”: Dönemin şartlarında çok az kişiyle bir çok kişiye ulaştırılabilen dergi, İslamcı dergicilikte ve yayıncılıkta bir ilktir. Daha önce dergi ile ilgili detaylı yazıldığından burada ayrıca detaylar anlatılmayacaktır.

Afgani'nin teşkilatlanma çalışmalarının başarıya ulaşmamasının sebeplerini şu şekilde açıklayabiliriz:

İlk olarak; Afgani ile Abduh'un kişiliklerinin farklı olmasıdır. Afgani çalışmalarını daha çok siyasi ve politik çalışmalarla sınırlandırmış bu yüzden düşünsel ve ideolojik çalışmaları geri plana atmıştır. Abduh ise eğitim alanına çok önem vermiş, siyasi ve politik çalışmaları geri plana atmıştır. Birbirlerini tamamlama yerine iki ayrı koldan çalışmalarını yürütmüşlerdir.

Ayrıca; Afgani'nin çalışma yöntemidir. Afgani çalışmalarına halkın içinden halkı muhatap olarak başlamak yerine yöneticileri ve dönemin uleması üzerinde yoğunlaşmıştır. Bütün çalışma gayretini, düşünsel ve siyasi birikimini siyasetle ilgilenerken harcamıştır.

Son olarak da, yaptığı çalışmalar sonucunda kökleşmiş bir kadro oluşturamamasıdır. Buna rağmen kendi döneminde kadrolaşmayı gerçekleştirememiş olsa bile kendinden sonraki birçok kişiyi etkileyerek kadrolaşmasını sağlamıştır (Ergül, 2019:32-33).

Afgani'nin aktivist yönüne baktığımızda görülecektir ki o, anti-emperyalist bir düşünür olarak aktivistlerin öncülüğünü yapmış bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Batılı

sömürgeci devletlerin İslam dünyasında oynadığı her türlü oyunu bozmak uğruna çalışmalarından ödün vermemiş ve bu sömürgeci devletlerle işbirliği yapan yöneticilere de sert bir şekilde karşı koymuştur (Esen, 2008:270).

5.3. Kadroculuğu ve Etkilediği Alanlar

Düşünceleri ve fikirleriyle dolu dolu bir yaşam süren Afgani düşünce ve fikir dünyasında farklı ülkelerde birçok insanı etkilemiş durumdadır. Bulunduğu ülkelerde çok fazla siyaset ve fikir erbabına yön vermiş, ülkelerin siyasetlerinde ve yönetimlerinde el değiştirmelere sebep olmuş ve sığ düşünceler içinde kalmış birçok din bilgininin bakış açısını ve düşünce dünyalarını sığılıktan çıkarıp daha derinlemesine bakmalarını ve düşünmelerini sağlamıştır. Ülkelerin istila edilmesi, İslam dünyasının birleşmesi, halkların ve yönetimlerinin özgüven sahibi olması konularında düşüncelerini ileri sürmüş, özgürlük ve hürriyet konularında birçok aydının, düşünce insanının ve siyaset adamının zihin dünyasında geniş ufuklar açmıştır (Karaman, 1994:463). Kendisi ciltler dolusu kitaplar yazmadı doğru ama ciltler dolusu kitap yazacak ve fikirleri uğruna mücadele edecek birçok insanı etkilemiştir. Kitabevlerine baktığımızda onun yazmış olduğu eserlere rastlanmaz çünkü onun hedefi kitap yazmaktan ziyade hayatı boyunca halkı bilinçlendirmek ve sömürgeciliğe karşı gelebilecek, direniş ruhuna sahip, ıslahat yapabilecek nesiller yetiştirmektir (Ammara, 2016:121).

Afgani Türkiye, Mısır, Afganistan, Hindistan, Irak, Rusya, Fransa, Almanya ve İngiltere gibi birçok ülkeyi bulunmuş ve buralarda hatırı sayılır bir süre yaşamıştır. Gittiği her ülkede fikirleri ve düşünceleriyle insanlar üzerinde etkileri olmuş ve ona bağlı samimi öğrencileri olmuştur. Mısır'da Muhammed Abduh, kadın hareketinin öncüsü sayılan Kasım Emin, gazeteci kimliğiyle ön plana çıkan ve aynı zamanda Hristiyan olan Edip İshak, Mısır'ın 1922 yılındaki ilk başbakanı ve aynı zamanda Vafd partisinin de kurucusu olan Saad Zağlul gibi kişiler Afgani'ye bağlı olan samimi öğrencileri sayılabilecek kişilerdir (Yenigün, 2014:66).

Öğrencileri arasında hiç kuşku yoktur ki Muhammed Abduh'u ayrı bir yerde konumlandırmak gerekir. Neden böyle bir ayrıma gidiyoruz çünkü Abduh, Afgani'nin hem çok ilgilendiği bir öğrencisi hem de birlikte birşeyler yaptığı kader dostudur (Öztürk, 2006:50). Abduh, 1849 yılında Mısır'a bağlı "*Mahalletu'n-Nasr*" köyünde dünyaya gelmiş, babasının soyunun Türkmen göçmenlerine, annesinin soyunun da Hz. Ömer'in

kabilesine dayandığı belirtilmektedir. Gençlik döneminde geleneksel medrese eğitimi alan Abduh 1871 yılından itibaren Mısır'a gelmiş bulunan Afgani ile tanışıp ondan Matematik, Astronomi, Felsefe ve Kelam dersleri almaya başlamıştır. Abduh, Afgani'den sosyal, kültürel ve siyasi konularda yazılar yazmayı ve bu konularda sunumlar yapmayı da öğrenmiştir (Karaman & Rıza, 2007:61).

Afgani ile dostluk kuran Abduh, ondan öğrendikleriyle bakış açısını değiştirmiş ve düşünce dünyasına yeni anlayışlar getirmiştir. Afgani'nin aktivist yönü Abduh üzerinde çok güçlü etkiler bırakmıştır. Onun dini yönden ıslahatlar yapmasına ve İslam dünyasının sömürülmesinin engellenmesi yönünde ruhunda fırtınalar kopmasına sebep olmuştur. Afgani'nin kendisi üzerindeki etkisini Abduh şöyle tarif etmektedir:

"Babam; kardeşlerim Ali ve Mahrus gibi, benim de bedeni hayatıma sebep oldu. Cemaleddin ise bana Hazret-i Muhammed, Hazret-i İbrahim, Hazret-i Musa ve Hazret-i İsa gibi manevi bir hayat verdi, ruh ufkumu açtı." (Keskiöglü, 1970:112)

Afgani'niden siyasi ve edebi yazılar konusunda dersler ve teşvikler alan Abduh, Mısır gazetelerinde hem sosyal hem de ahlak ile ilgili yazılar yazmaya başlamıştır. 1876 yılında henüz öğrenci olan Abduh, Afgani'nin teşvikleri ve yol göstermesi ile "*El-Ehram*" gazetesinde makaleler kaleme almaya başlamıştır (Keskiöglü, 1970:112). Afgani'nin İslam Birliği ile ilgili fikirlerinin Mısır ayağını oluşturan Abduh'un, Afgani ile birlikte Şark Yıldızı adlı mason derneğine üye olup daha sonra ayrılması olayı birçok kesim tarafından eleştiri konusu olmuştur. 1879 yılına gelindiğinde Afgani'nin Mısır'dan sürgün edilmesi, Abduh'un da "*Daru Ulum*"daki eğitim görevinden azledildiği görülmektedir (Ay, 2019:6).

Muhammed Abduh, Mısır'ın sömürge ile yönetilmesi karşısında milli ayaklanma başlatan Urabi Paşa'yı desteklemesinden dolayı 1882 yılında üç yıllık bir sürgün cezasına çarptırılmış ve Beyrut'a sürgüne gönderilmiştir. Daha sonraları ise Afgani tarafından Paris'e davet edilerek birlikte "*Urvet'ul-Vuska*"yı çıkartmışlardır. Ancak dergi baskı ve engellemelerle karşılaşınca kapatılmak zorunda kalmıştır. Derginin kapatılmasından sonra Abduh, Mısır ve İslam dünyasının kısa vadeli çalışmalarla kurtulamayacağı fikri oluşmuştur. Abduh çalışma yöntemi olarak siyaseti bırakıp eğitim üzerinde odaklanmış, bu konudaki fikirlerini hocası Afgani'ye teklif etmiş ancak Afgani tarafından fikirleri kabul görmemiştir. Bu süreçten itibaren Afgani ile Abduh arasındaki sıkı ilişki kopmaya başlamıştır (Öztürk, 2006:50).

Afgani'nin Mısır'da, Muhammed Abduh'tan sonra etkilediği kişi olarak Reşid Rıza'yı gösterebiliriz. Reşid Rıza, 1865 yılında Lübnan bölgesinde yer alan “*Kalemun*” kasabasında dünyaya gelmiştir (Karaman & Rıza, 2007:147).

Rıza, Gazali'ye ait “*İhya'u Ulumi'd-din*” eserinden etkilenmiş ve bu eserden çok etkilenmiştir. Daha sonra Afgani ve Abduh'un birlikte çıkarmış oldukları “*Urvet'ul-Vuska*” dergisiyle karşılaşması fikir hayatında bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Abduh ile Lübnan sürgününde iken tanışan Rıza, her ne kadar Afgani ile tanışma imkânı bulamamış olsa da Abduh'un 1889 yılına kadar Beyrut'daki derslerine katılmış ve onun yakın öğrencisi olmuştur (Özervarlı, 2008:14). Mısır'da Afgani'nin etkisinde kalan kişilerden Abduh ve Reşid Rıza daha radikal eğilimli bir yapıda iken; Kasım Emin, Ali Abdurrazik ve Lütfi es-Seyyid gibi kişiler daha laik ve liberal bir yapıda görünmektedirler (Karaman & Rıza, 2007:45).

Babasının kadılık görevinde bulunduğu Suriye'ye bağlı Lazkiye kasabasında doğan (Yüksel, 1988:241) Abdulkadir el- Mağribi, Afgani ile birlikte İstanbul'da çalışmalarda bulunmuştur. Siyasetle uğraşmaktan ziyade ilim ile meşgul olan Mağribi, Arap kimliği ile ilgili duyguları teşvik eden düşünce anlamda önemli bir kişidir. Arap Milliyetçiliği hareketinde önemli bir sima olan Muhammed Kürt Ali de Mağribi'nin arkadaşı olup, Afgani'den etkilenen kişiler arasında yer almaktadır. 1913-1918 yıllarında Osmanlı Meclisi üyeliği yapmış olan ve Suriye'ye bağlı Dürzi çevresinden sayılan Emir Şekip Arslan da Reşid Rıza yoluyla Afgani'nin etkisinde kalmış isimlerdendir. Suriye bölgesinde yer alan milliyetçi yapısıyla bilinen yazar ve düşünce insanı Abdurrahman el Kevakibi, Suriyeli Hüseyin el-Cisr, Cemaleddin el-Kasimi gibi isimler de Afgani-Abduh ekolünde yer alan kişiler olarak görülmektedir (Karaman & Rıza, 2007:45).

Hindistan'a baktığımızda Afgani'nin hem siyasi hem de dini düşünceleri Seyyid Ahmed Han'ın ileri sürmüş olduğu fikirleri çürütme yönünde görülmektedir. Ahmed Han'a göre İslam'da reform yapılmalı ve bu da Batı ile bütünleşmekle olabilecek iken Afgani'ye göre reformun amacı Batı sömürgeciliğine karşı bir hesaplaşma olması gerektiği yönündedir. Afgani, Hindistan'da kendi yaşadığı dönemden ziyade yirminci yüzyılda görülen Panislamist harekette etkisini göstermektedir. Bu dönemde Hindistan'da Ebu'l Kalam ve arkadaşları tarafından Afgani'nin fikirleri temsil edilegelmiştir. Pakistan'ın manevi kurucularından görülen Muhammed İkbâl de Afgani'yi takdir edenler arasındadır (Karaman & Rıza, 2007:46).

İran’da halk ve din bilginleri tarafından coşkuyla karşılanan Afgani, İran yönetimi tarafından hoş karşılanmamıştır. Mirza Ali Asgar adlı İran veziri sürekli olarak Afgani ile ilgili Şah’ı kuşkulandıracak bilgiler vererek Şah’ın Afgani hakkında olumsuz bir tutum geliştirmesine neden olmuştur. İran yönetimi ile ilgili yaptığı konuşmalarda ve yazdığı yazılarda halkı kışkırttığı bahane edilerek Afgani İran’dan çıkarılmıştır (Ergül, 2019:35). Afgani, İran’da şu üç ana hedef doğrultusunda faaliyetlerde bulunmuştur:

1. Mutlak yönetim tarzına karşı tavır almak ve anayasa düzenini ülkede hâkim kılmak,
2. Ülkeye giren yabancı sömürgeciliğine karşı durmanın gerekliliği ve halk arasında milli bir bilinç uyandırmayı sağlamak,
3. İran ile Afganistan arasında birliğin sağlanmasını teşvik etmek.

Afgani, İran ile Afganistan arasında neden birliğin olmasını savunuyordu? Afgani’ye göre bu birliğin sağlanmasının iki ana amacı olabilir:

- a) İran ile Afganistan arasında uzun yıllardır devam eden ve her iki ülkeye de büyük zararlar veren çatışmaların sona ermesini sağlamak,
- b) Hayatı boyunca savunmuş olduğu İslam birliği hayalinin gerçekleşmesi için bir adım olacağına inanmak (Karaman & Rıza, 2007:46-47).

Cezayir’de Afgani’nin tesiri 1930’lu yıllarda Abdulhamid b. Badis’in kuruluşunda büyük bir paya sahip olduğu (Mutabbakani, 1993:336) “*Cemiyetu'l-ulemâi'l-müslimîn el-Cezairiyyîn*” adlı cemiyet mensuplarında görülmektedir (Karaman & Rıza, 2007:47). Cezayirli düşünür Malik b. Nebi de Islahatçı akımın İslam dünyasında yaygınlık kazanmasında Afgani’nin tesirinin olduğunu iddia etmiştir (Nebi, 2018:50).

İslam dünyasında uyanışın ve kurtuluş hareketlerinin temelinde Afgani’nin etkisi görülebilir. Afgani, İslam dünyasında ortaya çıkan problemlerin çözümünde akli ve Kur’an’ı temel alarak çözmeye çalışmıştır. Ortadoğu’da uyanışın fikir babası olarak Afgani’yi görebiliriz. Afgani Abduh’un, Abduh Reşid Rıza’nın, Reşid Rıza’da Müslüman Kardeşler hareketinin kurucusu Hasan el-Benna’nın hocasıdır. Böylece oluşan zincirin halkalarında Afgani’nin taşıdığı misyonun etkilerini görebiliriz (Ammara, 2016:121-122).

5.3.1. Türk Dünyası Üzerindeki Etkileri

Afgani hangi ülkeye gitmişse o ülkenin insanlarından biri gibi görünmeyi seven biri olarak

daha Türkiye'ye gelmeden Kabil'de "*İstanbuli*" lakabını kullandığı görülmektedir. İstanbul'a geldiği sırada çok sıcak bir şekilde karşılanmış, Fatih'te kaldığı evi dönemin birçok bilim insanı, düşünür ve yazarları ile halktan birçok kesim ziyaret etmiştir. Yenilik taraftarı gençler Afgani'nin yenilikçi fikirlerine hayran kalmış, Ali Paşa, Fuad Paşa, Münif Efendi, Saffet Paşa ve Hoca Tahsin gibi kişilerle tanışmış ve iletişim halinde olmuştur (Yılmaz, 2012:69).

Tarihsel süreçte Afgani'nin hayatına baktığımızda Türkiye'ye iki defa geldiğini görürüz. Sultan Abdulhamid'in daveti üzerine İstanbul'a geldikten sonra hayatının son altı yılını burada geçirmiştir. Türkiye'de Afgani'yi savunanlar arasında Mehmet Akif ve çevresinin oluşturduğu "*Sebilürreşad*" ekolü ile Türk Yurdu çevresindeki isimleri görmekteyiz (Yenigün, 2014:66). Osmanlı içerisinde Hürriyet taraftarı olan ve yönetimde Meşrutiyeti isteyen milliyetçi kesimde fikirleri oldukça etkilidir (Kuru, 2020:23).

5.3.1.1.Jön Türkler Üzerindeki Etkisi

Jön Türkler, Osmanlı Devleti içerisinde XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Kanun-i Esasi'yi ilan ederek Meşrutiyet yönetimine dayalı bir sistem kurup, Batı'yı örnek alan Osmanlı aydınlarına verilen ortak bir isimdir. Jön Türk adı ilk defa Mustafa Fazıl Paşa tarafından yayınlanan bir mektupta kullanılmış olup, Yeni Osmanlılar adıyla Namık Kemal ve Ali Suavi tarafından benimsenmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde hem sosyal hem de siyasal anlamda etkisini gösteren bu hareket, ülkenin kaderini değiştirmiştir (Burak, 2003:291). Jön Türkler çalışmalarına Sultan Abdulhamid aleyhinde "*hürriyeti kurtarma*" söylemiyle başlamışlardır (Mardin, 1991:101). Sultanı hedef alıp Meşrutiyet yönetimine yeniden geçiş yapılmasını sağlamak ve Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi için verilen mücadele Jön Türklük adını alırken, bu yolda çalışmaları yürütenler de Jön Türk adını almaktadır (Polat, 2018:22).

Sultan Abdulhamid tahta geçtiği dönemde Osmanlı Devleti'nde bir taraftan ekonomik sıkıntılar, bir taraftan da Balkanlar'da milliyetçilik akımlarının etkisiyle ayaklanmalar yaşanırken ülke içerisinde Meşrutiyeti isteyenlerin sayısında artma olmuştur (Yılmaz, 2012:74). Bu dönemde Sultan Abdulhamid'e karşı tepkiler siyasal anlamda üç çevrede gerçekleşmiştir. Birinci çevre, Tıp ve Harp okulları gibi yüksek eğitim okullarında gençlerin bir araya gelip gizli cemiyetler kurma şeklindeki tepkileri, ikinci çevre, üyelerinin çoğunluğunu subayların oluşturduğu gizli komitelerin tepkileri ve üçüncü çevre

olarak da Batı'da bir araya gelen aydın kesimin gruplar oluşturarak gösterdiği tepkilerdir. Bu örgütler birbirinden ayrıymış gibi görünse de aralarında bağlantılar kurulmuş ve bunların hepsi “Jön Türk” olarak adlandırılmıştır (Berkes, 2012:389).

Namık Kemal'in ve Ziya Paşa'nın da aralarında bulunduğu Genç Osmanlıların yer aldığı anayasa yapım çalışmaları sonucunda hazırlanan Kanun-i Esasi 1876 yılında Sultan Abdulhamid tarafından ilan edilmiş (Polat, 2018:19), 1877 yılına gelindiğinde Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi üyelerinden oluşan ilk meclis açılarak I. Meşrutiyet dönemi başlatılmıştır. Osmanlı yönetimine karşı muhalefetin şiddetinin artması, ülke dışında sürekli yenilgilerin yaşanması sonucunda Sultan Abdulhamid Mebusan Meclisi'ni süresiz olarak kapatarak olumsuz gelişmelerin önüne geçmeye çalışmıştır. Mebusan Meclisi'nin kapatılması üzerine Osmanlı Aydınları Avrupa'ya kaçarak orada rahat bir çalışma imkânı elde edip gazete çıkarmışlar ve bu gazete aracılığıyla Osmanlı yönetimini eleştirmeye devam etmişlerdir.

Cemaleddin Afgani'nin hem 1880-1890 yılları arasında birçok sebeple Avrupa'da bulunduğu dönemlerde hem de İstanbul'a geldiği dönemde görüşüp, birçok nedenle iletişim halinde olduğu, Osmanlı yönetimine karşı muhalefette bulunan birçok kişi üzerinde etkisi olmuştur. Kanuni Esasi'nin ilanında başarılı olan ve böylece Meşrutiyet'in ilan edilmesinde etkili olan ama Mebusan Meclisinin kapatılmasıyla da istedikleri sonucu alamayan Yeni Osmanlıların zihin dünyasında Afgani'nin fikirleri ve düşünceleri çok ilgi çekici olmuş ve etkisini göstermiştir. Jön Türkler adı ile anılan bu hareketin Afgani'yi kendilerine yakın görmelerinin bir sebebi de Afgani'nin din adamı hüviyetiyle çeşitli konularda konuşabilme özelliğidir. Genç Osmanlıların zihniyetini “vatan sevgisi, hürriyet, Osmanlılık ruhu” gibi harekete geçiren unsurlar oluştururken, Jön Türklerin zihniyetini harekete geçiren daha çok “milliyetçilik ve İslam dininin özüne inilerek yeniden yorumlanması” gibi unsurlar oluşturmaktadır (Yalçınkaya, 1995:202).

Afgani gerek evinde verdiği eğitimlerde gerek bulunduğu ortamlarda İslam dininin milliyetçiliğe karşı olmadığını hatta ayrı ayrı milletler şeklinde olmanın gerekliliğinden bahsetmesi Jön Türkler üzerinde hayli etkili olmuştur. Şerif Mardin'e göre Cemaleddin Afgani'nin etkisi Jön Türk hareketini direkt olarak değil de Jön Türk hareketini 1900'den sonra etkisi altına alan Türkçülük düşüncesini şekillendirmek yönünde olmuştur (Mardin, 2008:68). Afgani'nin etkisi özellikle Mehmet Emin Yurdakul üzerinde görülmüş ve Türkçülük bilincini işleyen şiirler yazmasını hem teşvik hem de takdir etmiştir (Gökalp,

1968:9-10).

5.3.1.2.Mehmet Akif Üzerindeki Etkisi

1873 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Mehmet Akif Ersoy'un babası Mehmet Tâhir Efendi, annesi Emine Şerife Hanım'dır. Arapça'yı "*Hem babam hem hocamdır, ne biliyorsam kendisinden öğrendim*" dediği babasından öğrenmiştir (Okay & Düzdağ, 2003:432). Hem Türk İstiklal Marşı'nın hem de Safahat'ın şairi olan Mehmed Akif Ersoy, dönemindeki aydınların düşünce yapısından farklı olarak gelişmenin ve ilerlemenin İslam'ı terk etmekle değil, İslam'ın bir yaşam biçimi haline getirilmesi durumunda sağlanacağını belirtmiştir. Akif, görülen yanlışlıkların İslam'dan kaynaklanmadığını, bilakis Müslümanların hayat tarzlarında bir yanlışlık olduğunu söyler. Kur'an-ı Kerim'in zamanın şartlarına göre yeniden yorumlanması gerektiğini ancak dönemin şartlarında bunu gerçekleştirebilecek kişilerin olmadığını şu dizelerinden anlıyoruz (Mezkit, 2010:60):

"Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı,

Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı

Kuru da'va ile olmaz bu, fakat ilm ister;

Ben o kudrette adam görmüyorum, sen göster?" (Ersoy, 2007:402)

Mehmet Akif Ersoy'un çocukluk, gençlik ve yetişkinliği Sultan Abdulhamid döneminde yaşanmıştır. Bu yüzden Akif, Sultan Abdulhamid dönemini yakından tanımış ve geniş bir çerçeveden izleyerek değerlendirme fırsatı bulmuştur. Eğitimini modern eğitim kurumlarında Batı'yı tanıyan ve yabancı dili iyi bilen eğitimcilerin etkisinde tamamlayan Akif, daha ortaokul öğrencisi iken Meşrutiyet taraftarı düşüncelerle tanışmış ve Sultan Abdulhamid yönetimine karşı fikirleri buradan kaynaklanmıştır denilebilir (Ozan, 2016:154). Akif, her türlü yeniliğin ve gelişimin önündeki tek engelin Abdulhamid olduğunu düşünür. O, Abdulhamid giderse sanki her şey yerli yerine oturacaktı gibi bir beklenti içerisindeydi. Meşrutiyet ilan edilmeden üç gün önce Mithat Cemal'e söylemiş olduğu "*başımızdan Abdülhamid kalksa, edebiyatta kim bilir ne adamlar çıkacak,*" sözü Abdulhamid'e karşı oluşunun derecesini göstermesi açısından önemlidir (Ozan, 2016:157).

Dindar bir ailede yetişip, Baytar (Veteriner) Mektebi'nde pozitif düşünceye sahip olan Akif, II. Meşrutiyet ilan edildikten 4 gün sonra İttihat ve Terakki'ye katılmıştır. Müslümanların cehaletinden mustarip olup Batı'yı taklit etmelerine karşıdır. Müslümanların birlik ve beraberliğini sağlayacak olan İslam birliği fikrinin savunucusu

olmuş, Müslümanların tembellikten, nifaktan ve dinde olmayan şeyleri dindenmiş gibi yaşamalarından uzak durmaları gerektiğini dile getirmiştir (Arabacı, 2019:236). Bu nedenle Mehmet Akif'i sadece bir şair olarak düşünmek doğru olmayacaktır. O aynı zamanda “*Sırat-ı Müstakim*” ve “*Sebilürreşad*” dergilerinde İslamcılık düşüncesini dile getirip, halka ulaştıran bir eylem adamıdır (Arabacı, 2019:234).

Mehmet Akif'in başyazarlık yaptığı “*Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad*” dergisine bakıldığında ele aldığı konular “*Urvet’ul Vuska*” dergisinin işlediği konular ile benzerlik göstermektedir. Bundan dolayı “*Urvet’ul-Vuska*” dergisi “*Sırat-ı Müstakim*” dergisinin öncülü sayılır denilebilir. *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* dergisi de Batı'nın karşısında İslam dünyasının kalkınması, daha ileri seviyelere ulaşabilmesi ve sömürgecilikten kurtulması gibi konuları işlemekteydi (Koçak, 2010:130).

Akif'in İslamcılık anlayışından bahsettiğimizde aynı zamanda onun İslam'ı nasıl anladığını ve yorumladığını da anlamış oluruz. İslamcı yapısı onun için siyasi tavrın yanında aynı zamanda İslamca bakıştır, dönemin dik duruşudur. Eğer onun İslamcı bakış açısı gözden kaçırılırsa fikirlerine, yaptığı çalışmalara ve siyaset anlayışına salt araçsal anlam yüklediği yanılığısına düşülmüş olunur (Öz, 2011:256).

Akif, Osmanlı toplumunda İslam ile Modern çağ arasında bağlantı kurmaya çalışmış bir isimdir. Böylelikle O, dinin modern dünyaya bakan tarafını savunan fikrin temsilcisi durumundadır (Barlak, 2016:477). Cemaleddin Afgani, hem dostu hem de öğrencisi olan Muhammed Abduh da çağının ve gelecek kuşakların sorunlarına çözüm üretmek adına çalışmalarda bulunan ve Müslümanların tembellikten sıyrılarak Batı ile aynı seviyede olması için çaba gösteren önemli iki isimdir. Mehmet Akif bu iki düşünce insanından etkilenmiş ve bunu da Safahat adlı eserinde onlara atıfta bulunarak yazdığı şiirlerinde göstermektedir (Barlak, 2016:475). Akif'in Afgani'den ne kadar çok etkilendiğini göstermesi açısından “*Sırat-ı Müstakim*”de yazdığı şu yazı önemlidir:

“Şarkın yetiştirdiği fitratların en yükseği olmasa bile en yükseklerinden biri olduğu şüphe götürmeyen merhûm Cemâleddîn Afgânî'ye dâir birkaç söz söylemek istiyorum. İçimizde merhûmu görmeyen çoksa da, zannederim, işitmeyen, bilmeyen yoktur...” (Akif, 2015:207)

Bilindiği üzere Cemaleddin Afgani ve öğrencisi Muhammed Abduh tarafından Paris'te “*Urvet’ul Vuska*” adlı dergi çıkarılmış ve bu dergi on sekiz sayıya kadar yayımlanmıştır. Reşit Rıza tarafından çıkarılan “*Menar*” dergisinde ise “*Urvet’ul Vuska*”da yer alan bu

yazıların bir kısmı tekrar yayımlanmıştır. Akif, Menar dergisindeki yazıları hem takip etmiş hem de büyük bir bölümünün tercümesini yapmıştır. Yine Afgani'ye ait olan "Tabiatçılığa Reddiye" adlı risalenin tercümesini yaparak çıkarmış olduğu dergide yayımlamıştır. Muhammed Abduh'un Amme cüzüne ait yapmış olduğu tefsiri de tercüme ederek "Sebilürreşad" dergisinde yer alan tefsir bölümüne almıştır. Bunlar da gösteriyor ki Akif'in düşünce yapısında Afgani ile Abduh'un çok büyük bir etkisi bulunmaktadır. Akif hayatının sonuna kadar yapmış olduğu tercüme metinlerden ve yazdığı yazılardan hiçbir şekilde taviz vermemiş ve geri adım atmamıştır (Öz, 2011:257).

Cemaleddin Afgani İstanbul'a ilk geldiği dönemde Osmanlı devletinde eğitim ve hukuk alanında reformlar yapılmaktaydı. Eğitim reformu içerisinde yer alan Dar'ul-fünun'un açılışında Afgani'nin konuşma yapması istenmiş ve konuşma yapması için onay alındığı da bilinmektedir. Akif Sırat-ı Müstakim dergisinde bu olaydan bahsetmekte ve Afgani'ye haksızlık yapıldığını, dönemin Şeyhülislam'ının kendi şahsi hırsları için ona muhalefet ettiğini belirterek Afgani'yi savunmuş ve şunları eklemiştir:

"Nihâyet merhûmun sevdiklerinden bir kısmı müşârunileyhe sabr u sükûnet tavsiye ettiler, zaman bu gibi haksız şâyiaları hükümden düşürür, hakîkati meydana çıkarır dedilerse de gayret-i dîniyesi ilmi kadar yüksek olan Cemâleddîn bir türlü duramadı, her halde Şeyhülislâm ile mürâfaa edilmesini musırrâne istedi. Âkıbet efkâr sükûn buluncaya kadar İstanbul'u terk ederek bilâhere isterse yine avdet etmek şartıyla nefyi hakkında irâde-i aliyeye sâdir oldu. Zavallı Cemâleddîn her ma'nâsıyla mazlûm bir halde İstanbul'u terk ile Mısır'a gitmeye mecbûr oldu." (Akif, 2015:207)

Afgani'nin İstanbul'u terk etmesini bu şekilde anlatan Akif, konu hakkında bilgisi olmadığı halde ileri geri konuşanlar için şunları söylemiştir:

"İki hâsiyyet eder bâtil u hakkı temyîz:

Biri tedkîk-i haberdîr, biri ta'mîk-i nazar" (Akif, 2015:208)

Akif, Cemaleddin Afgani'ye yöneltilen yaftalamalara kızmış ve İslam dünyasının dün de bugün de hep aynı sorunu yaşadığını şöyle dile getirmiştir:

"Müslümanlık'ta en güç bir şey varsa o da bir adama dinsiz pâyesi vermekten ibâret olduğu halde fazlını, irfânını, ikbâlini, şöretini çekemediğimiz, yahud tarz-ı tefekkürünü kendi meşrebimize muvâfık görmediğimiz kimseleri bu hasbî rütbe ile nazardan düşürmek nedense bize pek kolay geliyor!" (Akif, 2015:223)

Akif, Afgani'yi savunurken aynı zamanda İslam dünyasındaki bir soruna işaret etmektedir. Dün olduğu gibi bugün her yeni fikir ile meydana çıkan kim varsa onun hakkında ileri geri konuşmalar olmakta ve çeşitli ithamlarda bulunmaktadır. Akif bu konu şunları dile getirmiştir:

“Bir yabancı aramıza girse dese ki:

– Ey cemâat-i müslimîn, filan filan filan zâtlar sizin en âkılınız, en âliminiz, en fâzılınız olduktan başka ebnâ-yı milletinin saâdetine çalışmış olmak i'tibâriyle en hayır-hâhınız, en hamiyetlinizdir. Siz bunları Vehhâbîlik'le, Masonluk'la ithâm ediyorsunuz yani Müslümanlık'tan çıkarıyorsunuz. Demek, sizin dîniniz akıl ile ilim ile fazl ile hamiyet ile kâbil-i te'lîf olamayacak!” (Akif, 2015:223)

Afgani ile Akif'in buluştuğu iki ortak husus bulunmaktadır. Birinci husus Sultan Abdulhamid'e karşı muhalefetleri, ikinci husus İslam dünyasının içinde bulunduğu koşulları tespit edip Müslümanların bu koşullardan kurtulmaları için sundukları çözüm önerileridir. Ancak şunu da belirtmekte fayda vardır. Akif, Sultan Abdulhamid'e her ne kadar muhalefet etmiş olsa da Sultan Abdulhamid'e düşman olanlarla aynı safta yer almamıştır. Osmanlı hanedanı ile ilgili hiçbir olumsuz söylem içerisinde bulunmamıştır.

5.3.1.3.Mehmet Emin Yurdakul Üzerindeki Etkisi

1869 yılında İstanbul Beşiktaş'ta dünyaya gelen Mehmet Emin Yurdakul'un babası balıkçı Salih Reis, annesi de körükçülük mesleğini yapan Mehmed Ağa'nın kızı Emine Hanım'dır (Uçman, 2013:613). Kendisi 1943 yılında yaptığı bir konuşmada yetişip büyüdüğü çevreyi şu şekilde açıklamaktadır (Tevetoğlu, 1988:6):

“...Babam ümmî idi. Çocukken bana Battal Gazi, Kerem ile Aslı gibi halk masallarını okutur ve dinlerdi. Sonraları Nâmık Kemâl'in Evrâk-ı Perişan'ını okudum. Çatımız ak günler gördüğü gibi kara günler de gördü. Halkın ızdırabını bu çatının altında duydum. Bu çatının altında anamın halk ninnileriyle büyüdüğüm gibi, bu çatının altında halk öğüdleriyle yetiştim. Bu çatının altında anladım ki, halk kendi hayâtını, kendi ruhunu, kendi aşkını, kendi ızdıraplarını kendi diliyle anlatacak kitaplara muhtaçtır. Benim babam denizin çocuğu, fırtınanın evlâdıydı. Rüzgâr, dalga ile mücâdele ederek ekmeğini kazandığı gibi, rûh enerjimin de ilk dinamik kıvılcımını o koydu. Çocukluk çağından gençlik çağına bu yoldan geçdim.”

Bir insanın fikir dünyası ve sanatla uğraşıyorsa sanatı mutlaka yaşadığı çevreye göre şekillenecektir. Yurdakul'un hayat tecrübesinin ve aile çevresinin ileriki yıllarda yazdığı şiirlerinde yansımaları görülecektir. Milli Edebiyat akımının en önemli isimlerinden biri

olan Mehmet Emin Yurdakul, Rüsumat Evrak Müdürlüğü görevinde bulunmuş ve bu görevi sırasında 1898 yılında “Türkçe Şiirler” adlı eseri yayımlanmıştır. Yaşadığı dönemde Aruz vezni ile ve Osmanlıca yazmak popüler iken bu eserini hece vezniyle ve sade bir dille yazmış, hem döneminin hem de kedisinden sonra gelecek olan sanatçılara yol göstermesi açısından bu eser Türk edebiyatının temel taşlarından biri olmuştur (Karabulut, 2011:166-167).

Yurdakul, Rüsumat Evrak Müdürlüğü’nde görevli bulunduğu dönemde Cemaleddin Afgani İstanbul’a gelmiştir. Mehmet Emin Yurdakul, Afgani’nin devamlı olarak ziyaretine giden biriydi. İslam dünyasının bilinçlenmesi gerektiği, artık uykusundan uyanmasının vaktinin geldiğini söyleyen Afgani konuşması ve düşünceleriyle Yurdakul’u etkisi altına almıştır. Sultan Abdulahmid’in gözetimi altında tutulmasına rağmen Mehmet Emin sürekli olarak Afgani’nin ziyaretine gitmiştir. Yurdakul, Afgani’yi kendisi için “üstad” ve “mürşid” olarak tanıtır ve fikri yapısının kısmen onunla şekillendiğini şöyle ifade eder (Akçura, 1978:137):

“Beni o yağurmuştur. Eğer ruhların ebediyet ve ölmezliği varsa; derim ki o, etlerini, kemiklerini Maçka Mezarlığı’nın topraklarına bırakmış ise, ruhunu da bana armağan etmiştir: Cemaleddin’in ruhu bende yaşıyor...”

Mehmet Emin Yurdakul’un söylediklerine göre Afgani kendisini ziyarete gelen kimselere azimli olmayı, kararlı durmayı, fedakarlık yapmayı ve ölümden korkmamayı aşıları. Sonra İslam Dünyasının düştüğü durumlara örnek verir ve onları ayrı ayrı milletler olarak kaldırıp, eski haline geri getirerek yükseltmek gerektiğini, anlaşılır ve edebi bir üslupla anlatırdı. Yurdakul, Afgani’nin bu sözlerinden yola çıkarak söylediklerini Türk milleti üzerinden uygulama yoluna gitmiştir. Türk milletinin dil ve edebiyat yönünden zayıf kalmışlığını, hürriyetten yoksun oluşunu ve medeni olarak geri kalmışlığını düşünür ve bunların millete kazandırılması için yorulmadan ve büyük bir fedakarlıkla çalışmanın şevkiyle yanıp tutuşurdu (Akçura, 2001:131).

Mehmet Emin Yurdakul, Cemaleddin Afgani’nin söylediği her sözü aklında tutar ve kendisine yol gösterici olarak kabul ederdi. Hiç unutmadığı sözlerden birisi de şudur:

“Sizde de ne zaman kendilerini sevmeyen ve kendi şahıslarının olmayan insanlar yetişirse, o zaman kara gününüz ak olacak; düştüğünüz yerden kalkacaksınız!”

Yurdakul, “Türkçe Şiirleri” adlı eserini Afgani’nin ziyaretleri döneminde yazmıştır ve bu

kitapta yer alan şiirlerinden “*Kur’an-ı Kerim*” adlı şiirini Afgani’den aldığı ilhamla yazdığını bizzat kendisi dile getirmiştir. Daha önceden yayımlanmış olan “*Cenge Giderken*” adlı şiirini kendisine örnek aldığı Afgani’ye okuyunca Afgani Yurdakul’u: “*İşte asıl edebiyatınız budur!*” diyerek övmüş ve yoluna devam etmesi için teşviklerde bulunmuştur. Afgani daha da ileri gitmiş “*Ben bunun bir de ihtilal ruhunu verecek eşini görmek isterim*” diyerek Yurdakul’un ufkunu daha da açmak istemiştir. Mehmet Emin Yurdakul da bu teşvikler ve övgüler sonucunda kendisinde halkçı ve milliyetçilik duygularını daha da genişletmiş ve bu duyguları onun inancı ve hayattaki tek hedefi haline gelmiştir (Tevetoğlu, 1988:12-13).

5.3.1.4. Dr. Abdullah Cevdet Üzerindeki Etkisi

Yakın tarihimize damgasını vurmuş yazar, şair, çevirmen ve yayıncı olarak bilinen Abdullah Cevdet, 1869 yılında Arapkir’de doğmuştur. Askeri Tıbbiye’de okuduğu dönemlerde İttihad-ı Osmani Hareketi’nin kurucularından biri olarak politikayla uğraşmaya başlamıştır (Arıkan, 1983:219). Bu dönemde Abdullah Cevdet ilk şiir kitaplarını Abdülhak Hamid’den ilham alarak yazmaya başlamış, bu kitaplarda yer alan peygamberi anlatan bir şiirin olması, düşünce yapısında dinin şekillendirici rolü olduğunu göstermektedir (Hanioğlu, 1968:6).

Mekteb-î Tıbbiye’ye kaydını yaptırdığı dönemde bu okullarda yönetime karşı muhalif görüşlerin yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Bu okullarda ders kitabı olarak okutulan kitapların Pozitivist düşüncenin yaygın olarak bulunduğu Fransa’dan getirilmesi muhalif düşüncelerin öncelikle tıp öğrencilerinde ortaya çıkışının temel sebebi olmuştur (Hanioğlu, 1968:6,8).

II. Abdulhamid’in dini görevlerini yerine getirmediğinden halife sayılmayacağı yönündeki muhalefetin önde gelen isimleri arasında yer alan Abdullah Cevdet, içerisinde bulunduğu cemiyete bağlı “*Osmanlı mecmuası*”nda da bu konuyla ilgili yazılar yazmıştır. Şakir Hoca tarafından bu konuda verilmiş fetvaları da derleyip toparlayarak “*Fetava-yı Şerife*” ve “*Mahkeme-i Kübra*” adında risaleler halinde yayımlamıştır. Sarayın ajanlarından biri olduğu iddia edilen Abdülhalim Hikmet’e ait olan ve içeriğinde Sultan Abdulhamid ile hükümet yöneticileri hakkında kötü bir üslupla eleştirilerde bulunan “*Bir Rüya*” adlı eseri yayımladığı için 1904 yılında İsviçre’den sınır dışı edilmiştir. İstanbul’da yapılan gıyabi yargılama sonucunda ömür boyu ev hapsi cezasına çarptırılmıştır (Hanioğlu, 1988:91).

Din ile ilgili görüşlerinde materyalizmin etkisi olduğu görülen Abdullah Cevdet, her ne kadar din ile ilgili olumlu tespitlerde bulunsa da, bilim ve aklın merkeze alınarak dinin yerine geçirilmesini savunmuştur. Onun ve onun gibi düşünen birçok Osmanlı aydınına göre din, toplumun modernleşmesinde aracı konumda görülmüş, bilim ise din ile aynı düzlemde kabul edilmiştir. İslam'ın salt dini olan yönü ile toplumsal yönünü birbirinden ayıran Abdullah Cevdet'in Müslümanları dinin toplumsal yönüne çekmeye çalışarak Gustave Le Bon'un "*Cumhuriyet ruhu*" düşüncesinin etkisinde kaldığı görülmüştür. Biyolojik materyalist düşünceye sahip olan Cevdet, bu düşünceye sahip düşünürlerin görüşleriyle, İslam bilginlerinin düşüncelerini karşılaştırarak İslam'ın biyolojik materyalizm olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır (Çam, 2013:113).

Abdullah Cevdet, modernleşmenin sağlanabilmesi için Martin Luther'in Hristiyan dünyasında yapmış olduğu reformlar gibi reformlara ihtiyaç olduğunu, Afgani'yi ve Abduh'u da bu şekilde reformlar isteyen ve bu amaçla çalışan öncü kişilerden saymaktadır (Hanioğlu, 1968:335). Ancak Abdullah Cevdet Afgani ve Abduh'a her ne kadar hayranlık duymuş olsa da düşüncelerinde eksiklik olduğunu söylemektedir. Ona göre İslam dini ile biyolojik materyalizm beraberce ele alınmalı ve bu konuda biyolojik materyalizm düşünürlerinden faydalanılmalıdır. Ancak Afgani ve Abduh bu tarz görüşü ve siyasal akımı reddedip çözümün sadece İslam'ın kendi özünde bulunacağını ileri sürdüğünden eksik kalmaktadırlar. Aynı zamanda Abdullah Cevdet'e göre İslam bilginlerinin modernleşme çalışmalarında öncülüklerinin kalmadığını, bu yöndeki çalışmaların öncülüğünü modern tarzda eğitim almış kimselerin yapması gerektiğini vurgulamaktadır (Hanioğlu, 1968:151-152).

5.3.1.5.Mehmet Şemsettin Günaltay Üzerindeki Etkisi

Türkiye Cumhuriyeti'nin on dördüncü başbakanı olan hem entelektüel hem de siyasal yönü olan Şemsettin Günaltay, Eğin'de dünyaya gelmiştir. Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir (Şahin, 1996:286).

Uygur Türkleri ile Çağatay Türklerinin yaşadığı bölgede, Urik adlı bir köyde yaşayan dar gelirli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Günaltay'ın babası, zamanın din bilginleri arasında önemli bir mevkide bulunan ve tanınan biriydi. Eğin'li bir kişi çocuklarına bırakacağı mirası anlatırken, Günaltay'ın babası İbrahim Edhem Efendi'de; "*Ben öyle bir şey bırakıyorum ki hem ona hem de torunlarının torunlarına yeter*" diyerek miras olarak

ilim bırakacağını vurgulamıştır. Bu olay Günaltay üzerinde etki bırakmış olacak ki, hayatı boyunca bu anlatıyı unutamayacaktır. Fen bilimleri ve matematik, uzmanlık alanı olmasına rağmen bunların yanında dini konularda kendisini yetiştirmesi, dini anlamda hassas olduğunun bir göstergesidir (Karaman, 2019:3).

Kendi döneminde yaygın bir görüş olan pozitivist düşüncenin etkisi altında kalan Günaltay, bu fikirlerine temel oluşturmak için İslam'ın kaynaklarına başvurmadan geri durmamıştır. İslam Felsefesinin ilerleme göstermemesinin sebebi olarak Gazali'yi göstermiş ve İslam dünyasının gelişimine engel oluyor diye Gazali'nin "*İçtihad kapısı kapandı*" düşüncesine şiddetle karşı çıkmıştır. İslam'ın rasyonel bir din olduğunu, bilimsel çalışmalara ağırlık verdiğini ve bu nedenle tasavvufa bağlı kişileri, din adamlarını, medrese ve tekkeleri eleştirerek İslam dünyasının geri kalma sebeplerinin bunlar olduğunu belirtmiştir. Tanzimat aydınlarını da eleştiren Günaltay, onların radikal eylemlerde bulunmasının Türk toplumu için zararlar ortaya çıkardığını, bunun için bilgisiz ilerici ile bilgisiz gericiler arasında hiçbir fark bulunmadığını söylemiştir (Şahin, 1996:286).

Günaltay, Voltaire'in "*dinin kaynağı insanlığa sonradan aşılarmış bir yaradır*" anlayışına katılmamış, bilakis dini insan doğasına ait bir özellik ve güç olarak kabul etmiştir. Ona göre asıl din; her bireyin saf vicdanında yer alan, insanda milli duyguları ateşleyen, toplumların gelişmesi ve ilerlemesini sağlayan, adalet ilkesini hem bireye hem topluma aşılarmayan, iyilikle muamele etmeyi isteyen, kötü olan ne varsa mücadele edilmesi gerektiğini savunan bir güç olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlama sonucunda dinin sonradan değil, insanla birlikte ortaya çıktığını ve dünyada insan olduğu sürece dinin var olacağını belirtmiştir. "*Din, insanların mutluluğunu ve topluma ayak uydurmasını sağlayan bir güçtür*" diyen Günaltay'a göre bu amacı sağlayan, akıl ve dini uyum içinde sağlayan tek din İslam'dır (Alıcı, 2019:33).

Günaltay ve içerisinde yer aldığı "*Sırat-ı Müstakim*" İslamcılarının iki özelliği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Afgani ve Abduh'un etkisi altında kalmaları ve fikirlerini savunmaları, ikincisi Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan Pozitivist düşünce akımına karşı anti- materyalist bir tavır içine girerek tepki göstermeleridir. Bu özelliklerinden dolayı bu gruba "*Spiritüalistler*" adı verilmiştir (Aydın, 2002:153).

İslam dininin geçerli ve devamlı olabilmesi için İslam dünyasının bilinçlenmesi ve her İslam ülkesinin halifenin etrafında birleşerek İslam'ın ilk dönemi olan "*Asr-ı Saadet*"

dönemine geri dönülmesi gerektiğini vurgular. Günaltay'ın bu düşüncesi de göstermektedir ki onu etkileyen ve çok önemseydiği isim Cemaleddin Afgani'dir. Kendisini Afgani'nin öğrencisi olarak nitelendiren Günaltay'a göre çağın sorunlarını ve İslam dünyasının düştüğü durumu en iyi tespit eden ve yerinde çözümler üreten isim Afgani'dir (Arabacı, 2019:231). Günaltay, Afgani'nin öğrencisi ve yakın dostu olarak bilinen Muhammed Abduh'a eserlerinde atıfta bulunarak, onun İslam dininin ve Kur'an-ı Kerim'in inceliklerini en iyi bilenlerden olduğunu belirtir. Kaza ve kader konusunda Abduh'un düşüncelerinden faydalanmıştır (Aydın, 2002:162).

Şemsettin Günaltay'ın fikirleri, Cumhuriyet'in ilanından itibaren değişikliğe uğramıştır. Cumhuriyet'in ilanı öncesi, milli mücadele döneminde İslam dünyası açısından hilafetin önemli olduğunu vurgulayan Günaltay, Cumhuriyet'in ilanından itibaren yaşanan bütün sorunların ve olumsuzlukların tek sorumlusu olarak Mutlakiyet yönetimini göstermektedir. Halifeliği, kişilerin umutlarını yıkan, azimlerini yok eden bir afet olarak gösteren Günaltay, önceleri İttihat ve Terakki'yi milli amaçlar için kurulmuş ilk bilinçli hareket olarak tanımlarken, 1918 yılında bu hareketin içerisinde yer alan kişileri yargılayan Meclis-i Ali'nin başında bulunmuştur. Afgani'den ve Abduh'tan etkilenen Günaltay daha önceleri İslamcı fikirlerle ön plana çıkarken sonraki dönemlerde Cumhuriyet'in ilkelerini savunduğundan dolayı eleştirilmiştir (Ayrancı, 2015:150).

5.3.1.6.Ahmet Ağaoğlu Üzerindeki Etkisi

Ahmet Ağaoğlu, dağlık Karabağ bölgesinde yer alan, halk edebiyatçıları ve saz şairlerinin konu edindiği Şuşa şehrinde 1869 yılında dünyaya gelmiştir (Akçura, 2001:200). Ahmet Ağaoğlu'nun dedeleri Erzurum'dan göç ederek Şuşa'ya yerleşmiştir. Babası dönemin etkili ve eğitilmiş kişilerindedir. Kırkın üstünde üyesi bulunan geniş aile aynı yerde sert mizaca sahip, otoriter olan amcası Mirza Muhammet'e bağlı olarak yaşamaktaydı. Mirza Muhammet'in "*Bu oğlum din bilgini olacaktır*" sözüyle umudunu çocukları içerisinde en çok Ahmet Ağaoğlu'na bağladığı görülmektedir (Kurbanov, 2011:152). Türkçe dışında Rusça, Arapça ve Farsça bilen Ağaoğlu nasıl bir ortamda büyüdüğünü şu şekilde dile getirir (Akçura, 2001:202,203):

"... Gün geçmiyordu ki evimizin geniş divanhanesinde bir çok ilim ve irfan erbabı toplanıp pilavla nargile arasında muhtelif dini meseleler üzerinde, uzun uzadıya münakaşalar cereyan etmesin... İşte ben uzun seneler devam eden bu gibi münakaşaların, mücadelelerin içinde büyüdüm."

Azerbeycan Türklerinden eğitim için Avrupa'ya giden ilk genç kişi Ahmet Ağaoğlu'dur. Kendisinden önce eğitim için yurt dışına çıkmış gençler bulunsa da bunlar Rusya sınırları dışına çıkamamışlardır. İslam bilgini olmak isteyen kişiler Medine'ye, Kerbela'ya giderek oralarda eğitimlerini tamamlıyorlardı. Ancak Ağaoğlu'nun Avrupa'ya gitmesiyle birçok kişide Batı'ya gitme eğilimi oluştu. Paris'te yaşamış olan Kırım'lı İsmail Gaspıralı'nın düşünceleri, Ağaoğlu'n düşüncelerini etkilemiştir (Akçura, 2001:206).

Ahmet Ağaoğlu, Fransa'da bulunduğu dönemde hukuk, edebiyat ve felsefe alanlarında eğitimler almış, önemli Türk aydınları ve edebiyatçıları ile Doğunun ünlü simalarıyla tanışma imkânı elde etmiştir. Tanıştığı bu kişiler, Ağaoğlu'nun fikirlerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bakü'de bulunan Elyazmaları Enstitüsünde Ağaoğlu'na ait dört sayfalık “*Tercüme-yi Hal-Acizem*” adlı elyazmasında, görüşmüş olduğu aydınların bazılarından ve özellikle Cemaleddin Afgani'den çok fazla saygıyla bahsettiği görülmektedir (Kurbanov, 2011:153).

Ahmet Ağaoğlu Cemaleddin Afgani ile Paris'te tanışma imkânı bulmuş ve onunla ilgili şunları söylemiştir:

“İslam dünyası düşünürlerinden Cemaleddin Afgani Hazretleri, Paris'te bulunduğu sıralarda evimi, benim davetim olmadan, başkalarının evine tercih etme yüceliğini gösterdi ve haftalarca beraber kaldık. Ayrıca istediği kişiyi evime getirirdi.”

Ağaoğlu 1892 yılında Londra'da Şarkiyatçılar kongresinde “*Şii Mezhebinin Kaynakları*” adlı bir bildiri sunmuş ve bu bildiri büyük bir ilgi görmüştür. İki yıl sonra yani 1894 yılında eğitimini tamamlayıp ülkesine geri dönerken İstanbul'a uğrayıp Afgani'yi Nişantaşı'ndaki evinde ziyarette bulunmuş ve orada tekrar görüştüğü anlaşılmaktadır (Kurbanov, 2011:153).

Ahmet Ağaoğlu “*Panislamizm, Onun Karakteri ve İstikameti*” adlı makalesinde Afgani'den bahsetmiş ve onun: *Müslüman dünyası kocaman bir cesede benziyor. Bu cesedin başı İstanbul'a, kollarının biri Afrika sahillerine, diğeri ise Kırım ve Orenburg'dan geçerek Çin'e kadar uzanmıştır. Büyük olmasına rağmen bu cesedin hiç bir yeri selamet değildir; her tarafından kan fişkırıyor. Son nefesini vermeden bu cesede müdahale etmek ve onu canlandırmak gerekir*” şeklindeki ifadelerini açıklamaya çalışmıştır. Makalesinde Afgani'nin bu ifadelerinden hareketle herkesin İslam dünyasının hastalığına çare bulmak için çözümler aradığına ve hastalığın sebeplerini bulmak için çaba

harcadığına değinmiştir. Bu fikirler içerisinde üç akımın ortaya çıktığından bahseden Ağaoğlu; birinci akımın yeni Müslümanlar olduğunu, ikinci akımın eski Müslümanlar olduğunu, üçüncü akımın da orta yolu takip eden Panislamistler olduğunu söylemektedir. Birinci grubun tam teslimiyet içerisinde Batı'yı taklit ettiğini, ikinci grubun da çıkış yolunu eskiye dönmekte bulunduğunu söyleyen Ağaoğlu'na göre üçüncü grubun savunmuş olduğu Panislamizm akımı Afgani ile yayılmaya başlanmıştır (Bayram, 2002:6).

Buraya kadar anlattıklarımızdan anlaşıldığı üzere Afgani, bulunduğu her ortamda kendisini dinleyen ve izleyen herkesi etkisi altında bırakmaktadır. Arap dünyasından olsun, Türk dünyasından olsun her kesimi etkileyen Afgani'nin fikirleri günümüzde de etkisini göstermeye devam etmektedir.

6.YAŞADIĞI DÖNEM ve KOŞULLARI

Bir kişinin biyografisini ele alırken o kişinin yaşadığı dönemin koşullarını tanımak ve bilmek gereklidir. Çünkü biyografisi incelenen kişinin yaptığı işleri ve fikirlerini dönemin şartları içerisinde incelemek gerekmektedir. Afgani'nin yaşadığı dönem, İslam dünyası açısından bir bunalım ve kriz dönemidir. Batı sanayide ilerlerken sanayisine hammadde arayışı içerisinde girmiş ve bunu temin etmek adına İslam ülkelerini sömürgeleştirme yoluna gitmiştir. Karşılarında onları durdurabilecek bir İslam devleti olmadığı için çok rahat bir şekilde hareket etmekteydiler. Bu dönemde Osmanlı Devleti “hasta adam” diye anılmakta, birlik ve bütünlük neredeyse hiç ortadan kaybolmuştur.

Afgani'nin yaşadığı dönemde Batılı devletler, ekonomik anlamda kalkınma hamleleri yapmış ve İslam dünyası üzerinde bir kaos oluşturma çabasına girmişti. İngilizler, Hindistan ve Arabistan'ın büyük bir kısmını hâkimiyetleri altına alırken, Sudan doğrudan İngiltere'nin sömürgesi haline gelmişti. Batılı ülkeler Mısır, İran ve Afganistan gibi birçok İslam ülkelerini işgal etme ve sömürgeleştirme planları yapmaktaydılar. Aslında Afgani'nin belirttiği gibi sömürgeci devletler İslam dünyasından çok da zeki ve yetenekli değillerdi. Onlar tabiatın sırlarını keşfetmiş ve doğanın gücüne hâkim olarak nasıl kullanacaklarını öğrenmişlerdir (Ergül, 2019:6).

İslam dünyası Cemaleddin Afgani döneminde çok ciddi bir çöküş sürecine girmişti. Batılı ülkeler işgal ettiği ve sömürgesi haline getirdiği ülkeleri aynı zamanda siyasi ve kültürel olarak hâkimiyetleri altına almışlardı. İslam dünyası bu dönemde dinde olmayan şeyleri dindenmiş gibi görmeye başlamış ve dinin özünü terk ederek çeşitli hurafelerle meşgul olmuşlardı. Batı'da üretilen ve buradan dünyaya yayılan Pozitivizm düşüncesi İslam dünyası içerisinde tartışılmaya başlanmış ve din bilginleri dahi bu görüşü kabul etme eğilimi göstermekteydi. Birçok düşünce ve fikir adamı bu sürecin nasıl atlatılacağı konusunda yoğunlaşmış ve çözüm arayışlarına girmişti. İşte böyle bir ortamda ve süreçte Cemaleddin Afgani'nin fikirleri oluşmuş ve gelişme göstermiştir.

İslam dünyasından birçok genç eğitim görmek amacıyla Batı'ya gitmiş ve oradaki gelişmeleri yakından görebilmişlerdir. Bu gençlerden birçoğu Batı'da eğitim görürken bilimsel ve farklı siyasi ideolojilerle karşılaşmış ve bunların etkisinde kalmışlardır. Pozitivizm, materyalizm gibi bilimsel yaklaşımlar ile âdemi merkezilik, demokrasi gibi kavramlar bunlara birer örnektir. Söz konusu gençler ülkelere döndüklerinde

öğrendikleri yeni kavramları hayata geçirmek amacıyla çeşitli faaliyetlere yönelmiş ve merkezi yönetime muhalif alternatif fikirleri sürmüşlerdir.

On dokuzuncu yüzyıl tarihsel olarak bakıldığında birçok gelişmelerin ve değişimlerin yaşandığı dönüm noktası olmuştur. Batı, din ile bağlarını koparmış, doğa kanunlarının sınırlarına ulaşarak teknik gelişmelere adım atmış ve sanayi alanında büyük gelişmeler kat etmişti. Bugün sahip olunan telefon, otomobil, telgraf gibi birçok gelişme bu dönemin ortaya çıkardığı eserlerdir. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru ABD bağımsızlık mücadelesini kazanmış ve Fransız ihtilalinin de gerçekleşmesiyle modern anlamda insan hakları ve siyasi sistemler ortaya çıkmış ve bunların etkileri dünya genelinde etkisini göstermeye başlamıştır (Yılmaz, 2012:27).

On dokuzuncu yüzyıl İslam dünyası için ataletin çokça yaşandığı, kaza ve kader anlayışında sıkıntıların olduğu bir çağdır. Bu dönemde Batıda yaşanan gelişmeleri ve Doğuda görülen sıkıntıları şu şekilde gösterebiliriz:

- 1.Batı Rönesans ve reform hareketleriyle kendisine yön vermiş ve ilerleme kaydetmiştir.
- 2.Batı gerekli eğitim reformları yaparak ilerleme sürecini hızlandırırken Doğu geleneksel eğitim sistemi üzerinde herhangi bir çalışma yapmamaktaydı.
- 3.İslam dünyası yaşanan gelişmeler karşısında içtihat kapısını kapalı tutmuş ve bu konuda gerekli adımları atmaktan çekinmişti.
- 4.Fransız İhtilali karşısında milliyetçilik hareketleri baş göstermiş ve bu da İslam ülkeleri üzerinde büyük bir etki göstererek bölünmeler yaşanmasına sebep olmuştur.
- 5.İslam dünyasındaki yöneticilerin beceriksiz ve kendi şahsi çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri
- 6.Müslümanların bilimsel çalışmalar yapmak yerine ihtilaflar üzerinde durması ve vakitlerini boşa geçirmeleri (Halil, 2020: 1016).

Böylesi bir durumda Cemaleddin Afgani gibi birçok düşünür ve fikir adamı yaşananlardan rahatsızlık duymuş ve çözüm arayışlarına girmiştir. Bu düşünce adamları şu meseleler üzerinde kafa yorup, araştırmaya koyulmuşlardır:

- a) İslam dünyasında Emperyalist sömürgeci devletlerin ne işi var?
- b) İslam ülkelerini işgal eden bu Batılı güçlerin kültürel ve fikirsiz faaliyetleri

sonucu oluşan olumsuz etkilerine karşı nasıl bir tavır takınılmalıdır?

c) İşlam ũlkelerindeki her bir bireyin ve toplumun zayıflaması karşısında onları koruyacak ve daha gũçlũ hale gelmesini sağlayacak ne gibi tedbirler alınmalıdır (El-Behiy, 1997:170)

Bu meseleler ũzerinden Afgani hayatı boyunca biręok ũlke gezmiş ve İşlam dũnyasının gerilemesinin sebeplerini gũrmüş ve çŕzũm yolları ŕnererek, halkı bilinçlendirme faaliyetlerinde bulunmuştur. Batının sŕmũrgeleřtirme planlarının bozulması için çaba gŕsteren Afgani, ilk olarak İşlam ũlkelerindeki yŕnetici gruplara ve daha sonra tũm halka bu işgal faaliyetlerine karşı durması için direniş çağrısında bulunmuştur. Yŕnetimin mutlakiyetten çıkartılarak meşruti bir yapıya kavuşması gerektiğini her seferinde dile getirmiş ve bu hedefin geręekleřmesi için halkın ve yŕneticilerin radikal tedbirler alarak reformlar yapması gerektiğini vurgulamıştır.

6.1.İşlam Dũnyasının Geri Kalma Sebepleri

İşlam dũnyası tarih boyunca hem inanca hem kũltũre yŕnelik biręok tehditle karşı karşıya kalmıştır. Tarihsel anlamda baktığımızda İşlam dũnyasını etkileyen bu tehditleri ũç kısımda ele alabiliriz. Fikri anlamda Yunan Felsefesinin birinci tehdit olduğunu iddia edenler vardır. Fikri anlamda Yunan felsefesine karşı koymaya çalışan İşlam dũřũnce geleneği canlılık kazanmış kũltũrel, ekonomik ve siyasi anlamda gũcũnũ koruyarak Yunan felsefesinden çok fazla etkilenmemiştir.

İkinci tehdit olarak Moğolların saldırılarını gŕrebiliriz. Cengizhan'ın liderliğinde ve ilkel bir topluluk halinde bulunan Moğollar, medeniyet ve fikir dũnyasında zirvede olan İşlam dũnyasını askeri alanda mağlup ederek işgal altına almışlardır. Ancak Moğollar her ne kadar askeri bir başarı elde etmiş olsalar da İşlam dũnyasının kũltũrel ve ekonomik anlamda ũstũn olması onlara karşı hâkimiyeti tekrar elde etmeyi sağlamıştır. Moğollar zaman içerisinde İşlam dũnyasının kũltũrel potası içinde eriyerek İşlamlaşmış ve yerel halkla kaynaşma yoluna girmişlerdir.

ũçũncũ tehdit olarak da sanayide ve kalkınmada atılım sağlayan Hristiyan Batı'nın 19. yũzyıldan itibaren İşlam dũnyası ũzerindeki bitmek bilmeyen parçalama ve sŕmũrgeleřtirme politikalarıdır. Son dŕnemde gŕrũlen bu ũçũncũ tehlike diğer iki tehlikeden daha çok tesirini gŕstermiřtir. Batı, hem ekonomik hem de kũltũrel anlamda geri kalan İşlam dũnyasını askeri ve ekonomik anlamda sŕmũrgeleřtirmekle kalmamış aynı

zamanda kültürel ve fikri istila yöntemlerini de uygulamaya koymuştur. Halkı kültürel ve fikri anlamda kendi potasında eriterek ekonomik çarkının dönmesini sağlama yoluna gitmiştir (Sönmez, 2002: 160).

İslam dünyası açısından on dokuzuncu yüzyıl diğer dönemlerden çok farklıdır. Daha önceden kendisine güvenen ve diğer ülkelere yön veren İslam dünyası bu dönemde öz güvenini yitirmiş ve edilgen konuma düşmüştür. Kendisini medeniyetiyle ve mirasıyla tanıtan İslam dünyası bu dönemde kendisini Batı'nın bakış açısıyla tanımlamaya başlamıştır. Batı okullarında modern eğitim sistemiyle tanışan genç kuşaklar dünyaya bakış açılarıyla ve İslam dünyasında baş gösteren gerilemenin çözümü için öne sürdükleri yöntemler açısından geleneksel İslam bilginlerinden ayrılmaktaydılar (Shatara, 2007:92).

Afgani'ye göre sömürgeci devletlerin işini kolaylaştıran etkenlerden biri de İslam dünyasında Batılı fikirlerin etkisi altında olan gençlerdir. Bu gençler Batı'ya gitmiş, oralarda eğitim görmüş, dil öğrenmiş ve kendi kültürlerine yabancılaşarak ülkelerine geri dönmüşlerdir. Bunlar kendi halkının güçlenmesi ve ileriye doğru adım atması için çaba harcamak yerine, sömürgecilerle işbirliği içerisine girerek halkının aleyhinde çalışmalar yapmışlardır. Ona göre Batı'nın bilim ve teknolojisini öğrenip de kendi halkına yabancılaşmayan tek örnek toplum Japonlardır (Karaman & Rıza, 2007: 39).

Cemaleddin Afgani, İslam dünyasının gerilemesine sebep olan etkenleri açıklayıp ortaya koymadan önce ahlaki, dini, siyasi ve sosyal anlamda birçok tekliflerde bulunmuştur. O, Batı'nın İslam dünyasından daha zeki ve yetenekli olmadığını söyleyerek onların doğanın gücünü anlayıp ona nasıl hâkim olacağını keşfettiklerini ve bu keşfettikleri sırları yerli yerinde, sabırla, düzenli bir şekilde ve sebat ederek kullandıklarını belirtmiştir. Afgani'ye göre Batılı sömürgeciler İslam dünyasının geri kalmasından dolayı onu adeta “kısıtlı biri” hükmünde görerek vasisi gibi davranmaktadır. Sanki kısıtlı biri kendine gelip malına sahip olana kadar onun adına koruyup gözetme görevini üstlenmişlerdir. Oysa durum tam tersinedir. Onların tek istediği kısıtlının durumu daha da vahim duruma düşsün ve onların eline muhtaç kalsın. Batılılar İslam dünyasında yer edinebilmek ve onları sömürgeleri altına almak için yaldızlı sözler sarf ederek aldatıcı gerçekler öne sürmüşlerdir. Hürriyeti getireceklerini, adaleti sağlayacaklarını, azınlıkların haklarını koruyacaklarını özgürlük ve demokrasiyi getirerek medeniyet seviyesini yükseltmeyi istediklerini belirtirler. Oysa tek dertleri İslam dünyasını parçalamak, sömürmek ve kendilerine bağımlı hale getirmektir (Karaman & Rıza, 2007: 38).

Afgani ve onu sonradan takip eden birçok düşünürün vurguladığı Ra'd Suresi 11. Ayet şöyledir:

“Kişinin önünde ve arkasında Allah’ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler vardır. Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez. Allah herhangi bir toplumun başına bir kötülük gelmesini diledi mi, artık onun geri çevrilmesi mümkün değildir. Onların Allah’tan başka yardımcıları da bulunmaz.”

Bu ayeti kendisine ilke edinen Afgani, değişimin önce toplumun kendisinden başlaması gerektiğini, toplumun kendisini düzletmesi halinde Allah’ın da o toplumu kötü halden çıkaracağını söylemektedir. Ona göre bir medeniyetin asıl kaynağını din oluşturmaktadır. Afgani, Fransız ve dindar bir filozof olan ve medeniyetin kaynağını din olarak gören Guizot’a ait medeniyet teorisini alıp geliştirmiştir. Eğer din medeniyetin kaynağı ise neden İslam dünyası bu kadar geri kaldı ve neden Batılı ülkelerin sömürgesi haline gelmiştir? Afgani’ye göre Ra'd Suresi 11. Ayet gereğince İslam dünyası kendisini düzeltme yoluna gitmediği için Allah da onların durumunu düzeltmemektedir. İşte bu sorularla Afgani, İslam dünyasının gerilemesinin önündeki engelleri tespit edip çözüm arayışına koyulmuştur (Yenigün, 2014:72).

Cemaleddin Afgani’ye göre Batılı devletler içsel olarak İslam dünyasında yer alan ülkelerden daha güçlü konumda bulunmamaktadır. İngilizlerin bütün devletlerden üstün bir durumda olduğu şeklindeki genel düşüncenin bir kuruntudan ibaret olduğunu söylerdi. Bu gibi kuruntulara sahip olan insanlar korkaklık duygusuna sahip olacağından korktukları şeylerin başlarına gelmeleri kaçınılmaz olacaktır. Ona göre İslam dünyası tembellikten kurtulup, cahilliklerini aşabilirlerse üstün duruma gelebileceklerdir (Hourani, 1994: 133).

Cemaleddin Afgani’ye göre devletlerin güçlü olabilmesi ve otoritelerini kurabilmeleri için iki önemli husus bulunmaktadır. Birinci husus milliyetçilik duygusudur. Bu duygu ile başka milletlere üstünlük sağlamanın yolu açılmakta ve kendi milletiyle birbirine bağlı kenetlenmiş bir güç doğmaktadır. İkinci husus ise dinin gücüdür. Din gücü ile toplumlar düşüncede birlik sağlamış ve ortak hedefler belirleyerek kendilerine karşı olan milletlere karşı üstün konuma geçmiştir. Böylelikle din gücü milliyetçilik gücünü bastırmış olmaktadır. Afgani bu düşüncesini somutlaştırmak için Arapların İslamiyet öncesi hayatlarından örnek vermektedir. Araplar İslamiyet öncesinde şiddetli bir milliyetçilik duygusuna sahip olmuşlar ve bundan dolayı da hiçbir zaman güçlü bir devlet kuramamışlar ve hiçbir kabileyi aynı çatı altında toplayamamışlardır. Çünkü milliyetçilik duygusu bütün

kabileleri bir araya getirmesi gerekirken, küçük kabilelere dağıtılmış ve bu duygu ile her kabile kendi kabilesinin diğer bir kableden üstün duruma gelmesi için çalışmıştır. Araplar milliyetçilik duygusundan faydalanmayı bilememişlerdir. Bu duygu onları birleştireceği yerde daha çok parçalara ayırmış ve gücünü kendi içine yöneltmiştir. Böylelikle güçlü bir devlet ve otorite kuramamışlardır. İslamiyet geldikten sonra Müslüman Araplar bu sorunu çözmüş, her kabile birlik olup güç oluşturarak yeni ve güçlü bir devlet kurabilmişlerdir (Paşa, 2006:204).

Afgani, bazı Müslümanların Batılıların düşündüğü gibi İslam dünyasının geri kalma sebebi olarak kaza ve kader inancını göstermelerini eleştirmiştir. Afgani'ye göre bunlar böyle düşünerek büyük bir yanlışın içine düşmüşlerdir. Oysa o, bu gerilemenin sebebinin kaza ve kaderden değil, İslam dünyasının tembellik yapmasından ve akıllıca düşünmemesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir (Ergül, 2019: 27).

Afgani'ye göre İslam dünyasının geri kalma sebeplerinden biri yöneticilerin bencilce hareket etmeleri ve amaca uygun olmayan politikalarıdır. Bu yöneticiler hırslarına göre hareket ettiğinden ve yönetim işlerinde başarılı olamadıklarından dolayı yabancı devletlerin yardımına ihtiyaç duymuşlar ve onlardan yardım almışlardır. Zaten İslam dünyasının gelişmesini ve tarihteki özne durumunda bulunan konumunu edilgen hale getirmek isteyen Batılı devletler bunu fırsat bilerek işleri daha da çıkmaz hale getirmelerini sağlamıştır. Afgani devlet işlerinde eğer yabancılar bulunuyorsa ve bu yabancılara da önemli görevler veriliyorsa bu, o devletin çökmesinin işaretidir demektedir. Yöneticiler bu beceriksizlik haliyle Batılılar karşısında kendisindeki acziyeti göstererek adeta onlara cesaret vermektedir. Bu yönetim altında bulunan milletleri bilinçlendirmek gerektiğini söyleyen Afgani, bunu yaparken Batı'yı sadece lafla reddetmekle yetinmemek gerektiğini, onunla bir mücadelede bulunarak yüzleşmek gerektiğini belirtir (Duman, 2013/1: 190).

Afgani Osmanlı Devleti'nin zayıflamasını ve Batı karşısında geri kalmasını iki faktöre bağlamıştır:

Birincisi; Osmanlı Devleti ya Fatih Sultan Mehmed döneminde ya da Yavuz Sultan Selim döneminde eğer Arapça dilini resmi dili yapsaydı ve Araplar ile Türkleri birbirlerine yakınlaştırmak için çaba sarf etseydi hiçbir güç, karşısında duramayacaktı ve sarsılmaz bir kale gibi kendisini koruyabilecekti. Osmanlılar bunu yapmadığı gibi tam tersi, Arapların Türkleştirilmesi politikasını gütmüşlerdir. Bu hem yanlış hem de boş bir hayal olarak

kalmıştır. Türkler İslam'a Arapça bilmediği halde girmişler ve o dinlerini bu şekilde yaşamışlardır. Türkler Arapçayı bilerek Araplarla yakınlaşma kursalardı, Türk-Arap ayrımcılığı yaşanmayacaktı ve aralarında herhangi bir düşmanlık görülmecekti (Afgani & Abduh, 1987: 43).

İkincisi; Osmanlı Devleti İstanbul'u başkent yaparak kendisinin zayıflamasına sebep olmuştur. Sonradan fethedilen bir toprak çok sağlam bir zeminde bulunsa ve havası, suyu ne kadar da güzel olsa bir devletin başkenti olması doğru değildir. Çünkü Afgani bu tip toprakları ödünç elbiseye benzetmektedir. Ödünç elbiseler ne kadar kolay el değiştirmeye müsaitlerse yeni fethedilen toprakların da elden çıkması veya düşmanın saldırısına maruz kalması kaçınılmazdır. İstanbul, yeni fethedildiği için kuvvet kaynağından uzak bulunmakta ve düşman saldırılarına açık bir konumda yer almaktadır (Afgani & Abduh, 1987:45).

Görüldüğü üzere Afgani İslam dünyasının gerilemesinin nedenleri üzerinde epeyce düşünen ve bulduğu sebeplerin çözümleri için çaba harcayan bir filozoftur. Afgani'nin İslam dünyasının gerilemesi ile ilgili düşüncelerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1.Müslümanların medeniyet kurmalarında dinin etkisi olduğu gibi, dinin ortadan kalkmasıyla da medeniyetlerde gerileme olacaktır. İslam dünyası dinlerini arkaya atıp, İslam dininin hakikatlerini terk etmişlerdir.
- 2.İslam'ın özünden uzaklaşan Müslümanlar dinde olmayan şeyleri dindenmiş gibi görmeye başlamışlar ve dinlerine ait yapılması gereken ilkeleri terk ederek siyaset ve savaş alanlarında güçsüz duruma düşmüşlerdir.
- 3.Kaza ve kader anlayışlarında bozukluklar meydana gelmiş ve tembelliklerini bu anlayışlarıyla örtmeye çalışmaktadırlar.
- 4.Ahlaki bir yozlaşmaya tutulan İslam dünyasında yalancılık, iki yüzlülük, kindarlık ve hıyanetler çoğalmıştı.
- 5.Din bilginleri kendi şahsi menfaatleri peşine düşmüş, öğretme ve öğrenme faaliyetleri donuklaşmıştı.
- 6.Zamanı iyi kullanmamaktalar ve faydalı birçok işleri yapmaları gerekirken boş ve gereksiz işlerle meşgul olmaktadır.
- 7.Dünyaya aşırı derecede sevgileri artmış, ellerinden kaybolacak korkusu kalplerinde çok derin yer etmişti.

8.Yöneticiler makam ve mevki derdinde olmaktan, zevk ve eğlence peşinde koşmaktan halkın durumuyla ilgilenmemektedir.

9.Yöneticiler ehil olmayanların elinde olunca yönetim işlerinde beceriksizce davranış sergileniyor ve bu da Batılı güçlerin işine geliyordu (Duman, 2013/1: 190).

10.Yöneticilerin kendi milletlerinin dışında yabancıları önemli işlerde görevlendirmesi sonucu devletler zayıflamıştır.

11.Hz. Peygamber'e ait gibi gösterilen uydurma hadislerin din kitaplarına sokulması sonucu Müslümanların inançları kirlenmiştir.

12.Eğitimde reform yapılmamış ve eski usullerle eğitime devam edilmiştir (Karaman, 1994:462).

7.AFGANİ VE KADIN DÜŞÜNCEİ

Dünya hayatı temel prensip olarak zıt ve birbirini tamamlayıcı olgular üzerine kurulmuş bir hayattır. Gece-gündüzün doğada bir tamamlayıcı unsur olarak kabul edilmesi gibi insan hayatının devamı için de erkek ve dişilik unsuru önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hayatın içerisinde bulunan ve bu hayatın bir parçası olarak görülen insan, kadın ve erkek olarak yaratılmıştır. Hayatlarını devam ettirebilmek, nesillerini çoğaltabilmek adına kadın ve erkeğin birbirine bağlılığı zorunlu bir bağlılıktır. Dünya içerisinde bulunan her canlı türü için görülmektedir ki dişi ve erkek arasında biyolojik, duygusal vb. farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar hayatı bilinçli bir biçimde algılayan insan içinde geçerlidir. İşte bu farklılıklardan dolayı erkek ve kadın arasında kimliksel ve konumsal anlamda ayrılıklar ve tartışmalar yaşanabilmiştir (Şahin & Toprak, 2016:205).

Dünya tarihine baktığımızda profetik dinlerin insan hayatında önemli bir yeri olduğunu görmekteyiz. Profetik dinler kök olarak kendilerini Hz. İbrahim'e dayandıran Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerinden oluşmaktadır. Bu dinlere semavi veya İbrahimi dinler de denilmektedir (Canatan, 2015:193). İnsanın yaratılışı genel olarak bu üç dinin içerisinden özellikle Yahudilikte bahsedilen yaratılış ile ilgili anlatıya dayandırılmaktadır. Kur'an'da her ne kadar Hz. Adem yaratılışından bahsedilse de Yahudilikte bahsedilen kadar detaylı değildir. Yahudilikte geçen söz konusu bu anlatıya göre ilk olarak yaratılan kişi yani ilk insan Hz. Adem'dir. Kadın yani Havva yaratılış bakımından ikinci sırada yer almaktadır. Çünkü bu anlatıya göre kadın Adem'in kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinden yaratılmasından dolayı kadın dünya hayatında ikinci planda olma veya erkeğe ait bir parça statüsünde görülmektedir. Yaratılış anlatısından sonra cennette bir de yasak meyve mevzusu geçmektedir. Bu anlatıda da kadın yani Havva, Adem'in aklını çelmiş ve onu günaha sokarak cennetten kovulmasına sebep olmuştur. Buradan yola çıkarak kadın cennetteki bu hatasından dolayı erkek tarafından kontrol altına alınması gereken ve hatta gizlenmesi gereken bir varlık konumunda görülmüştür (Şahin & Toprak, 2016:206).

Dinler tarihinde tek Tanrıcı ilk evrensel din olan Hıristiyanlığın (Canatan, 2015: 201) ise kadına bakışı yaratılış olarak Yahudilikle bağlantılıdır. Bu dine göre kadın erkeğin bir parçası olarak yaratılmış ve bundan dolayı erkek kadın için değil, kadın erkek için yaratılmış anlayışı hakimdir. Bu durumda eğer kadın, erkek için yaratılmışsa o zaman erkek, kadının üstü konumunda bulunmaktadır. Hıristiyanlık anlayışına göre kadının erkeğe hâkim olmasına izin verilmediği gibi cennette kadın, aldatıldığı için Adem'in

cennetten kovulmasına da o sebep olmuştur. Bundan dolayı kadının erkeği baştan çıkarmasına izin verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu anlayış göstermektedir ki kadın erkekten sonra gelmekte ve ikinci planda bulunmaktadır (Şahin & Toprak, 2016:207).

Profetik dinlerin üçüncüsü ve son din olarak görülen İslam dininde ise kadın diğer iki dinin aksine doğrudan suçlu görülen ve insanın cennetten kovulmasına sebep olarak görülmemektedir. Yani diğer dinlerde görüldüğü üzere kadın ikincil bir konumda değildir. İslam dinine göre kadın, erkeğin himayesinde kalarak korunmalı ve bakımının da erkek tarafından üstlenildiği bir konumdur. Kur'an'da kadın ile ilgili ayetlerin büyük bir çoğunluğu kadın haklarından söz etmektedir. Bu da göstermektedir ki kadının o dönemde kötü olan konumunun yükseltilmesi amaçlanmaktadır. Ancak üzülererek belirtelim ki geleneksel toplum yapısı kadına verilen bu kadar hakka rağmen birçok zorluklar oluşturmuş ve kadının haklarının çiğnenmesine göz yummuştur (Şahin & Toprak, 2016:207).

Üretim tarzı ve ekonomik faaliyetlere katılım sürecinde kadının toplumdaki konumu göz ardı edilmemesi gereken bir konudur. Endüstrileşmenin yaşandığı dönemde kadın evden çıkarılarak dışarıda çalıştırılmaya başlamış böylelikle aile ekonomisine katkıda bulunmuştur. Aslında iş böyle görünse de aslında kadın bu süreçte sermaye sahiplerinin gücüne güç katma aracı olmuştur. Kadın çok iş yaptırılan bir durumda olduğundan evinden çıkartılıp emek gücü olarak çalıştırılması sağlanmıştır. Kapitalist toplumlar kadının emeğine sahip olmaya çalışmış ancak yine eşitsizlik yaparak ücretleri erkeklerden düşük tutma yoluna gitmiştir (Yeşilorman, 2001:272).

On sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Fransız Devrimi gerçekleşmiş ve Hz. İsa'nın kölelikten kuruluşu ilan edilmişti. Kölelikten kurtuluş sadece erkeği kapsamış kadının konumundan taviz verilmemişti. Bu dönemde bir kadının anlaşma yapabilmesi için velisinden izin alması gerekiyordu. Bu dönemim medeni kanununda ehliyetsiz kişiler olarak çocuklar, deliler ve kadınlar vardı. Kadınlar aynı çocuklar ve deliler gibi akli kıt ve tek başlarına iş yapabilme yeteneğinden yoksun olarak görülmekteydi. Fransa'da kadın, kendi el emeğiyle kazanma gibi hakları 1907'de çıkarılan bir kanunla ancak elde etmiştir. Bu kanun, kadının bu hakkını geniş olarak vermemiş ancak erkeğe katkı anlamında ev masraflarına katılma hakkı gibi sınırlı bir hak olarak verilmiştir. Kadınların lehine bazı hükümler ise 1938 yılından sonra getirilmiştir. Kadınları, çocuklar ve deliler konumunda gören Fransa'da kadınlar sürekli ezildiğinden ve zulme maruz kaldığından dolayı feminist

hareketler bu ülkede ilk defa çıkmıştır. Batı'da modernleşme sürecinin yaşandığı ilk dönemler kadın hakları hiç gündeme gelmemiştir. Kadına haklarının verilmesi ile ilgili gündem oluşması yirminci yüzyılda gerçekleşebilmiştir (Cihan, 2018:274).

İslam dünyasına baktığımızda görülecektir ki kadının aile hayatı içerisinde olsun hukuki, sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarda olsun konumunu hem dini kuralların belirlediği hem de toplumun etnik yapı ve kültürel çevrenin belirlediği anlaşılmaktadır. Kadının konumu İslam dünyasının her bölgesinde farklılık göstermektedir. Öyle ki bir bölgede bile aynı dönem içerisinde yaşayan kadınlar arasında farklılıklar görüldüğü gibi şehir ve kırsal alanda bulunan kadınların konumlarında da farklılıklar görülebilmektedir (Amiri, 2019:51).

Kadın ve erkek arasında eşitlik meselesi ile kadına tanınan haklar konusu hiç şüphe yoktur ki Cemaleddin Afgani döneminde de gündem olmuş bir meseledir. Hayatını İslam dünyasının sorunlarının tespitine ve bu sorunların çözümüne adanmış bir filozof olan Afgani Batı'dan gelen her fikri çatışmadan haberdardı. Özellikle Batının kendi kavramlarıyla İslam ülkelerine taşımış olduğu ve bu ülkelerin değerleriyle ters düşen kavramlarla açıklamaya çalıştığı kadın ile ilgili tartışmaların hiç yabancı değil. İstanbul'da bulunduğu dönemlerde eğitim meclislerinde kendisine kadın meselesi ile ilgili sorular sorulmuş ve o da bu konuda gerekli açıklamaları detaylı olarak yapmıştır. Bu açıklamalarından kimi kısımlarını bazı araştırmacı ve fikir adamları eleştiri konusu yapmış ve Afgani'nin kadın ile ilgili görüşlerinin Batı eksenli olduğunu söylemişlerdir (Abdulhamid, 2017:133).

Afgani eleştirilere maruz kaldığı kadın konusunda şunları söylemiştir:

“Kadın-erkek eşitliği, örtü ve açıklık, kadın hakları vb. sorunlarına gelince; bu sorunları çok dinledim, bu konuda çok makale ve kitap okudum. Ancak bütün içtenliğimle söyleyeyim ki, bütün bunlarda eşitlik isteğinden ve örtünün atılmasından amacın ne olduğunu, onu gerektiren sebebi veya ondan doğan faydayı net olarak ortaya koyan bir yazıya rastlamadım. Bana göre, kötülüğe alet edilmedikçe yüzün açılmasında bir sakınca yoktur. Doğuda bazı yeni yetmelerin ve garpezdelerin eşitlik istekleriyle yapı olarak kadın erkek eşitliğini kastettiklerini sanmıyorum. Çünkü böyle bir şey imkânsızdır. Bu imkânsızlık devam ettikçe, kadının kadın ve erkeğin erkek kalmasından başka çıkar yol yoktur.”

Afgani bu konu ile ilgili çokça makale ve kitap okumasına rağmen kadın erkek eşitliğinden, örtünün çıkarılmasından ne gibi bir maksat arandığını, bunların yapılmasıyla ne gibi bir fayda elde edileceği ile ilgili net bir yazıya rastlamadığını belirtmiştir. Kadın

erkek eşitliği yapısal anlamda kastediliyorsa bunun olamayacağını, bu olamayacağı için de kadının kadın olarak erkeğin de erkek olarak kalmasından başka bir seçeneğin kalmadığından bahsetmektedir. Ancak eğer eşitlikten maksat insanın kalıtsal yetenekleri ise sonradan kazanımların pek etkisinin bulunmadığını söyler. Kadın veya erkekte herhangi bir işte kalıtsal anlamda bir yetenek varsa bunlar bu işte uzmanlaşabilirler. Yoksa sadece zorlama bir iş yapmış olurlar diye belirtir. Ayrıca Afgani eğitim konusunda kadınlarla erkeklerin aynı haklara sahip olmasını istemektedir (Abdulhamid, 2017:134).

Ona göre bir toplum iki sütun üzerine inşa edilmiştir ve bir toplumun ayakta durabilmesi için iki etkenin bulunması gereklidir. Bu etkenler de kadın ve erkektir. Ancak Afgani'ye göre kadın ve erkek arasında fizyolojik, psikolojik ve ahlaki anlamda birçok farklılıklar bulunmaktadır. Erkeğin yapısını incelediğimizde vücudu ve organları kadından farklıdır. Kadının yapısı da erkekten farklıdır. Her iki cinsten görülen bu farklılıklar bir eksiklik veya fazlalık olduğu anlamına gelmemektedir. Bu farklılıklar hayat kanunları için gerekli olduğundan Allah bu şekilde uygun görmüş ve en güzel bir şekilde yaratmıştır. Afgani bu farklılıklara değindikten sonra şöyle der:

“İki yapı arasındaki bu farklılık, sahip oldukları güç ve yapısal durum bakımından ikisinin görevleri arasında bir ayrım yapılmasının gerekliliğini bize göstermektedir. Yani iki cinsin farklı yapısı, görevlerinin de farklı olması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü ancak bu şekilde, sonucu sağlam bir iş ve gerekli şeyleri bünyesinde toplayan bir yapı meydana gelebilir.” (Abdulhamid, 2017:135)

Aileyi bir erkek, bir kadın ve çocuklardan oluşmuş bir yapıda gören Afgani, insanın bir mesleğe sahip olmak istemesinin ve bu meslekte çalışıp gayret etme sebebinin kendisinin ve ailesinin geçimini sağlamak olduğunu söyler. Ancak erkeğin dışarıda çalışıp evine ekmek getirmesinde kadının erkekle aynı kulvarda olmasını kabul etmez. Bu konuda erkek ile kadının görevlerinin farklı olduğunu söyler:

“Açıktır ki yiyecek türlerinin en basiti ekmektir. Ekmeğin asıl maddesinin ekmeğe dönüşebilmesi için onlarca işçiye ihtiyaç vardır. Kimisi tarlayı ıslah eder ki, buğday tanesine uygun hale gelsin. Sonra öküzlere, seyise ve ahıra ihtiyaç vardır. (Bunun için demirciye ihtiyaç vardır ve demirciye de yardımcıları gerekir.) Ayrıca değirmen, değirmenci vs. de ihtiyaç vardır. Ta ki buğday un olabilsin. Sonra kadın veya fırıncı ondan hamur yapar ve fırında ekmek haline getirir. Eğer kadın (ev dışındaki) bütün bu işleri çevirmede erkekle birlikte çalışıp ona katılırsa, ev işlerini kim yapacak veya idare edecek? Çocukları kim terbiye edecek? Onların parlak levhasına şecaat, fazilet ve atılganlık resimlerini kadından başka kim çizecek? O kraliçeden başka - ki bu kadındır- krallara ahlâkî terbiyelerini kim verecek? Allah'ım, bu

ancak kadın, kraliçe olarak kalmak isterse böyledir. Yoksa aynı anda hem kraliçe hem de kral olmak isterse bu mümkün değildir.” (Paşa, 2006: 83)

Ona göre kadını kıymetten düşüren ve onun ahlaki yapısında bozulmalara sebep olan şey, erkekle aynı konumda tutup evin geçimini sağlamak maksadıyla asıl yurdu olan evinden koparılmasıdır. Erkek ile kadının aynı kulvarda yarıştırılmasının kimseye faydası olmayacaktır. Bir faydası olsa bile bu fayda, kadının evini terk etmesi ve çocuklarıyla ilgisini kesmesinden doğacak zarardan daha fazla değildir. Toplumun daha ileri seviyede olabilmesi çocukların terbiyesinin çok iyi olmasına bağlıdır. İşte kadın dışarıda çalıştırıldığında, çocuk ahlaki terbiyeden yoksun kalacak ve bu da ahlaki bozulmalara ve neslin ifsat olmasına yol açacaktır (Abdulhamid, 2017:136).

Afgani, kadın erkek eşitliğini isteyenlerin farklı amaçları olduğunu düşünmektedir. Varoluş, erkek ve kadının varlığıyla oluşmaktadır. Bunlar birbirlerini tamamlayan iki faktördür. Kadının dışarıda çalıştırılarak erkekle aynı yerde durmasını isteyenler varoluş hikmetini bozma amacı taşımaktadırlar. Onların amacının ifsat etmek olduğunu şöyle dile getirir:

“... kâinatta yalnız erkek ya da kadın bulunması noktasına vardırılmak istiyorlar. Onlara göre bu, iki cins arasında eşitlik sağlandığında ve bu iki cins her işte ortak olduklarında gerçekleşecektir. Yani her biri doktor, eczacı, çiftçi, terzi, marangoz, hâkim, mebus, komutan vs. olduğu zaman. Beşerî toplum bu noktaya ulaştığında, erkeklere fazilet aşıl原因an mürebbiye anne “kadın”ı nereden bulacağız? O gün kadın artık erkeklerin bütün zamanlarını alan ağır işlerde çalışacak. Erkekler de uğraştıkları en basit meslekte dahi ekmek parası kazanmaktan öte bir amaç gütmeyecekler...” (Paşa, 2006:90)

Buraya kadar anlayabildiğimiz kadarıyla Afgani, eğitim noktasında kadınların da aktif rol alması gerektiğini ifade ederken, kadının asıl önemli işinin annelik görevi olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre kadının bir toplumun geleceği için önemli bir konumda bulunan çocuğun terbiyesi ile uğraşması dışarıda çalışıp evine ekmek getirmesinden daha önemlidir. Erkek ne kadar önemli, hassas ve faydalı bir işte çalışırsa çalışsın, kadının evinde kocasına ve çocuklarına karşı görevleri çok daha üstün bir mertebededir. Bu konuda şunları söylemektedir:

“... Bazı ev işlerini görüp evi idare eden ve çocukların terbiyesini iyi yapan kadın, erkeklerin ilim ve amelce en büyüklerinden daha değerli olur. Çünkü daha evvel de söylediğimiz gibi “Erkekleri topluma hazırlayacak olan kadından başkası değildir”. Kadının sahip olduğu bu yüce mevki kendisinden daha üstün olan erkek tarafından değil, aksine tabiat tarafından

hazırlanmış ve erkekler ona ulaşmaktan yoksun bırakılmıştır. Bu merteye kadının erkekte bulunduğunu düşündüğü her türlü meslek ve sanattan daha üstündür. Kadın bu mertebeden ancak söz konusu meslek ve sanatlarda erkekle eşit olduğunda iner.” (Paşa, 2006: 90)

Kadın ve erkeğin hayatın her alanında eşit olmasını isteyenler, ilk nesil Müslüman kadınlardan örnekler getirerek o dönemde kadın erkek eşitliğinin olduğunu söylemektedirler. Onlar Hz. Ayşe'nin deveye binip cihat meydanlarına indiğini, inananları cihada teşvik ettiğini, halkın önünde konuşmalar yaptığını ve yaralılara hasta bakıcılık görevinde bulunduğunu dile getirirler. Bu örnekleri dinleyen Afgani, bunların birer istisna olduğunu, bu örneklerin kadınların her zaman uygulayabilecekleri bir esası teşkil etmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca Hz. Ayşe'nin deveye binmesi meselesinde övünülecek bir durumun olmadığını, bundan dolayı kadınların bunları örnek almasının gerekli olmadığını söylemiştir. Kadınların o dönem savaş meydanlarına gitmesi olayını ise Afgani şu şekilde izah etmektedir:

“... yatalak kocası veya babası veya annesi yahut çocukları bulunmayan kadınlar için bu tasvip edilen bir şeydir. Çünkü kendi ailesinin bakımını veya geçimini sağlamayı üzerine almış bir kimse farz olan cihaddan müstesna tutulmuştur. Sonra anne babasının izni şart koşulmuş, hadisi şerifte ve Raşid Halifelerin siresinde görüldüğü şekilde, anne-baba izin vermedikleri takdirde ana babaya hizmet etmek için cihada gitmemenin daha uygun olduğu belirtilmiştir. Erkeğin durumu böyle olunca, kadının durumuna ne demeli! Evet, kadını engelleyecek bir şey yoksa ve kocası oğlu veya akrabalarından biri orduda bulunuyorsa, iffetini koruyarak temiz bir niyetle hizmet etmek için giderse, bu onun için bir iyilik ve fazilet sayılır. Sonuçta bunlar, önceden belirttiğimiz gibi, istisnai durumlardır. Bu iddialar, kadının erkeğe benzeyerek maceralara ve meşakkatlere girişmesinin caiz olduğunu göstermeye ve delil olarak alınmaya elverişli değildir. Allah'ın üzerinde yarattığı fitrat, kadını bu zorluklardan müstağni kalmış ve bu zorlukların getirdiği kötülüklerden korumuştur...” (Abdulhamid, 2017:138)

Afgani kadının örtünme konusunu da izah etmeye çalışmış ve bu konudaki fikirlerini söylemiştir. Örtünün kaldırılması gerektiğinin ve kadının başörtüsünün çıkarılmasını isteyen ve bu konuda yazılar yazıp konuşmalar yapan kimselerin bu işte herhangi bir faydanın olduğunu ve böyle yapılırsa güzel sonuçlar doğacağını belirttikleri bir şeye rastlamadığını söylemektedir. Afgani, örtüyü bir perde olarak görmekte ve örtünün kaldırılmasıyla, toplumsal disiplinin zor sağlanacağını, ahlaksızlığın normal bir olgu gibi algılanacağını ve ahlaki değerlerin küçümsenmesi gibi hastalıkların baş göstereceğini belirtmektedir. Kadınların sadece yüzlerinin açılması ile yetinilse, yüzlerinin açılması dışında başka şeyler istenmeyip ahlaksızlığa ve edepsizliğe araç yapılmasaydı bu konu hiç

şüphesiz bu kadar tartışmaya açık hale gelmezdi. Ancak bir kadının evinin dışında yüzün açılmasından sonra başka şeyler istendiğinde şehvet arzuların kabarması sonucunda toplumda sosyal ve ahlaki bozulmalar meydana gelecektir (Abdulhamid, 2017: 136).

Çağının en önemli düşünürlerinden biri olan Afgani, özgür düşünebilen, sağlam fikirlere sahip vatan evlatlarının yetişebilmesi için anne olacak kadınların eğitiminin aksatılmamasını ve bu konuda gerekli hakların verilmesi gerektiğini savunmuştur. Paris'te Afgani ile aynı otelde kalan Ahmet Ağaoğlu da onun kadın ile ilgili fikirlerinden etkilenmiş bir isimdir. Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan'a dönüş yaptıktan sonra Azerbaycan halkının gelişmesi ve ilerleme kaydetmesi için kadınlar ile ilgili hakların korunmasına, onlara saygıda kusur edilmemesine ve en iyi şekilde eğitimler görmesine önem vermiştir. Ahmet Ağaoğlu, 1901 yılında Tiflis'te "*İslam'a Göre ve İslam'da Kadın*" adında bir kitap kaleme almıştır. Bu kitap kısa bir süre içerisinde Azerbaycan halkı tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Kitapta kadınlarla ilgili yazılar yazmış ve bu yazılar o dönemin şartlarına göre çok radikaldir. Kitabında, çağdaş bir Müslüman kadının hem serbest ve ileri görüşlü bir anne hem de bilgili ve düşünceli bir eş olması gerektiğini, böyle olursa Batı medeniyetine karşı durabilecek ve onlarla aynı seviyeye gelebilecek idealist evlatlar yetiştirebileceğini dile getirmiştir (Bayram, 2002: 8).

Afgani, kadının gücünün onun zayıflığından kaynaklandığını, erkeğin üstünlüğünün ise bedenen kuvvetli olması ve kadına karşı zayıf konumda bulunmasından ileri geldiğini söylemektedir (Paşa, 2006:91). Buradan anlaşılmaktadır ki Afgani, kadını asla küçük görmemekte, bilakis onun çok kıymetli olduğunu ve kıymetli olduğu için göz önünde bulunmasının sakıncalı olduğu düşüncesindedir. O kadını annelik gibi çok kutsal bir göreve layık görmekte, onun erkekler gibi dışarılarda çalışarak ezilmesine karşı çıkmaktadır. Bugün karşımıza çıkan sorunlardan bir tanesi de kadının her alanda çalıştırılması ama hakkının yenilmesi meselesidir. Afgani, yaşadığı dönemin şartlarında bu açıklamaları yaparak günümüzdeki soruna bir nebze olsun ışık tutmaktadır.

8.AFGANI'NİN SİYASET ANLAYIŞI

1838 yılında doğup 1897 yılında vefat eden Cemaleddin Afgani'nin faaliyetleri ve fikirleri uğruna verdiği mücadelesini hem dinsel hem de siyasi olarak bütün İslam dünyasının sorunlarıyla birlikte incelemek gerekmektedir. Afgani bir dönem sadece belli ülkeleri Batı sömürgeciliğinden kurtarmak için milli bir uyanışı gerçekleştirmeye ve vatan sevgisini güçlü hale getirmeye çalışırken daha sonraki dönemlerde tüm İslam dünyasının problemleri üzerinde yoğunlaşmış, ülkeler arasında sağlam bağların oluşması için çaba harcamış ve böylece İslam ülkelerinin özgürlüklerine ve bağımsızlıklarına kavuşarak bir İslam birliği fikrinin gerçekleşmesi için mücadelesini sürdürmüştür (Karaman, 1994:458).

Afgani, Batının sömürgeleştirme politikalarındaki gerçek amacın farkına varmış ve bu sömürgeleştirme politikalarına karşı Hindistan, Mısır, İran, İstanbul ve Sudan gibi yerlerde amansız mücadeleye girişmiştir. İslam dünyasının bölünmüşlükten kurtarılıp birlik ve beraberlik içerisinde bulunmasını sağlayacak olan bir İslam birliği fikrini her gittiği ülkenin yöneticileriyle görüşüp fikirlerini paylaşmıştır. O halkın da özgür bir biçimde yaşamasını ve yönetim işlerine katılımının sağlanması fikrini savunmuştur. Bu bakımdan hem Mısır'da yaşanan Urabi İsyanı hem de İran'da gerçekleşen Anayasa Devriminde, Afgani'nin etkisi olduğu hiç şüphe götürmez bir gerçektir (Afgani & Abduh, 1987:46).

Cemaleddin Afgani sadece bir din bilgini ve düşünce adamı olarak görülmemeli, o aynı zamanda bir siyasetçi ve aktivisttir. Yaşadığı dönemin şartlarına baktığımızda o kendisinin siyasetçi ve aktivist yönünü daha da geliştirdiği görülecektir. O öyle bir dönemde yaşamıştır ki bu dönemde İslam dünyası hem etnik olarak hem mezhepsel hem de bölgesel olarak bölünmüş vaziyete düşmüş, birlik ve beraberlik bilinci kaybolmuş, toplumda inanç ve ahlaki yapıda yozlaşma ortaya çıkmış ve en önemlisi Batılı sömürgecilerin elinde siyasi ve iktisadi alanda birer kuklaya dönüşmüştü. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi ülkeleri gezip dolaşarak onları yakından tanıma fırsatı elde etmiş ve sömürgeciliğin nasıl işlediğini ve bundan nasıl kurtulmak gerektiği fikrini elde ederek bugün de önemini koruyan görüşler ortaya koymuştur (Paşa, 2006:8).

Yaşadığı dönemde İslam dünyasında yaygın bir hale gelen din-siyaset ayrılığı fikrine karşı çıkan Afgani, bu fikre karşı din-siyaset birliği düşüncesini savunmuştur. Müslümanların yönetim tarzını belirlemeyi ve yöneticilerini seçmelerini dini bir görev olarak görmektedir. Din siyaset için değildir, siyaset din içindir görüşünü sık sık dile getirmiştir. Halkın siyasi

kararlarda etkin olabilmesi için din etrafında toplanmalarını ve birlik oluşturmalarını sağlamak için mücadele vermiştir. Eğer Müslümanlar birlik olurlarsa ve siyasi anlamda bilinçlenirlerse içte ve dışta bulunan sömürgeye karşı durulabileceğini ümit etmiştir. Böyle yaparlarsa kendi kaderlerini belirleyecek ve eski şereflerini kazanabileceklerini düşünmüştür (Amirri, 2019:63).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Afgani'nin mücadelesini ele alırken bir bütün içinde ele almak gereklidir. O siyasi olaylarla ilgileniyor diye onu salt bir siyaset düşünürü olarak görmek yanlışına düşmemek gerekir. O aslında kitleleri harekete geçirebilen ve onların bilinçlenmesini sağlayan bir aktivist olarak görülmelidir. Çünkü o teorik çalışmadan ziyade aktif mücadele içerisinde bulunmuş bir isimdir. Yaşadığı dönemde biri Karl Marks diğeri de Emile Durkheim olmak üzere iki sosyolojik bakış açısına sahip düşünce sistemi bulunmaktaydı. Afgani kendisine ait bir düşünce sistemi geliştirememiş olduğundan Durkheim'a yakın bir anlayışla hareket ederek İslam dünyasının uyanışını sağlamaya yönelik çalışmalar içerisine girmiştir (Duman, 2013/1:183).

Afgani daha genç yaşlarda politikayla ilgilenmiş ve Afganistan'da başbakanlığa kadar yükselmiştir. Bu tecrübeler ışığında birçok İslam ülkesini gezip görmüş ve bu ülkelerin yönetimleri ile ilgili izlenimler elde etmiştir. Mevcut yönetimlerde adalet, yumuşaklık ve istişare ile ilgili ilkelerin olmadığı tespitinde bulunmuştur. İslam'ın şura düzeninin gerçekleştirilmesi için milletvekili seçimleri ve anayasal yönetimin oluşması gerektiği fikrine inanmıştır (Abdulhamid, 2017:117).

Afgani ıslahat yapılması için önceliği siyasi çalışmalarda görmektedir. Onun için ıslah faaliyetlerine üst kademededen yani yöneticilerden başlayarak tabana yani halka doğru bir çalışma içerisinde bulunmak gerekmektedir. Mısır'da Müslüman Kardeşler, Pakistan'da Cemaat-i İslami gibi siyasal çalışmalara bakıldığında bunlar Afgani'nin ıslahat çabalarını devam ettiren çalışmalar olarak görülmektedir (Halil, 2020:1024).

Afgani'nin siyasi faaliyetlerinde hiç hata yapmadığını ya da siyasi görüşlerinde hep tutarlı olduğunu söylemek doğru olmaz. Tarihe damgasını vuran birçok siyaset ve fikir adamı gibi Afgani de yanlış yapmış olabilir. Burada yanlış ya da doğru hesabına girmeyip, siyasi fikirleri sosyolojik açıdan incelenmeye tabi tutulacaktır.

8.1.Panislamizm-İslamcılık

İslamcılık kavramı batılı emperyalistlerin kendi hegemonyasını, İslam dünyasına dayattığı bir dönemde çeşitli fikir adamları ve düşünür tarafından ortaya atılmış bir kavramdır. İsmail Kara İslamcılığı şöyle tanımlamaktadır:

“İslamcılık 19. ve 20. yüzyılda İslam’ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) ‘yeniden’ hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir harekettir.” (Kara, 1997:16)

İslamcılığı zamanın şartlarına göre, toplumun bölünme yaşadığı bir dönemde toplumun nasıl bir hayat tarzı yaşaması gerektiğini belirten, bunu da kendi öz geçmişinden alarak ortaya koyan bir kavram olarak tanımlayabiliriz. İslamcılık düşüncesi toplumun İslam’ın özünden sapmış olduğunu, tekrar özüne geri dönerek kendisini toparlayacağı fikri etrafında şekillenmiştir.

İslâmîcülerin fikirlerinin genel olarak odaklandığı nokta, Tanzimat’la birlikte Osmanlıların kültürel benliklerini kaybettikleriydi. Bunu aşmanın en uygun yolu Tanzimat’ın açıkça belli etmese de gizli olarak inkar ettiği İslam’ın değerlerini Osmanlı toplumuna tekrar kazandırmaktı (Mardin, 1991: 92-93).

İslamcılığın geleneksel İslam’dan farkı İslamcılıkta, insanların yapıp ettiklerinin sınırları ile insan aklının sorgulanması vardır. Yani İslamcılık, geleneksel İslam’da bulunan tevekkül, kaza ve kadere rıza göstermek ile itaat gibi davranış kalıpları yerine insan aklını ön plana alarak bu çerçevede hareket etmesine öncüllük etmektedir (Türköne, 2003:25).

İslamcılık bir ideoloji olarak, İslam dünyasının Batıda bir düşünce tarzı olarak ortaya çıkan “İdeoloji” terimi ile tanışması sürecinde ortaya çıkmıştır. Bu açıdan İslamcılık, Batıya ait ideolojik düşünce yapısının İslam’a ait değerler ile birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır denilebilir. İslam’ın değerlerinden uzak kalmak istemeyen aydınların ideolojisi olarak kabul edilen İslamcılık, İslam’ı ideolojik bir form halinde yeniden sistematik hale getirilmesiyle oluşturulmuştur. İslamcılık ideolojisiyle hedeflenen şey, İslam’ın özünü alarak, olduğu gibi kabul etmek, geçmişten gelen, sonradan dinin içerisine serpiştirilen ve dinin anlaşılmasını zorlaştıran şeyleri ortadan kaldırmaktır. İslamcılar böylelikle İslamcılık

fikrini, Batıdaki ideolojilere uygun düşecek şekilde siyasi bir sistem haline getirmeyi düşünmüşlerdir (Yıldız, 1999:287).

İslamcılık fikrinin en önemli amaçlarından biri, İslam dünyasında görülen birlik ve beraberlik duygusunun ve bilincinin zayıflamış olmasından dolayı bu birlik ruhunu yeniden yakalamak ve bu devletleri bir lider etrafında toplayarak birleştirmektir. İslamcı düşünürler, toplumun maddi olarak kalkınması gerektiğini savunmuş, doğa kanunlarının öğrenilmesinin önemini vurgulamışlardır. Batı'dan alınacak şeyler alınırken manevi değerleri zedelemeyecek şekilde tedbirli olmak gerektiğini söylemişlerdir (Yıldız, 1999:288).

“İslamcılık” kavramı Türkçede ilk defa 1913 yılına kadar gitmekte olup, Ziya Gökalp'ın “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*” adlı kitabında “*İslamlaşma*” yerine kullanılmıştır (Türkmen, 2008: 151). Ancak İsmail Kara, “*İslamcılık*” kavramının ilk olarak Cemaleddin Afgani tarafından kullanılmaya başlandığını, Osmanlı Devlet adamlarına da onun tarafından telkin edildiğini iddia eder (Kara, 1997:40). Fakat Afgani, Müslümanların çok yoğun yaşadığı bölgelerde bulunmuş ve o bölgelerdeki devletlerin halini, yönetim durumlarını yakından görmüş biri olarak İttihad-ı İslam'ın gerçekleşmesinden önce milliyetçilik hareketlerinin gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre bütün Müslüman devletler önce milli bağımsızlıklarını kazanarak sonra birleşerek güç oluşturabilirler (Alperen, 2015:85).

Mumtaz'er Türköne, Afgani'nin İslam birliği düşüncesinin kendisine ait olmadığını, İstanbul'da bulunduğu dönemde buradaki fikir akımlarından etkilendiğini ve aradan on beş yıl geçtikten sonra bu düşünceleri dile getirdiğini iddia eder. Yani Afgani, 1869-1870 yıllarında İstanbul'da bulunurken Panislamizm fikrini Yeni Osmanlılardan almıştır. Yeni Osmanlıların İslam birliği düşüncesi ile Afgani'nin İslam birliği düşüncesi arasında farklılıklar bulunmakta olup, bu farklılıklardan biri Yeni Osmanlıların İslam birliği ile kastettikleri, Osmanlı birliğinin sağlanmasıdır. Oysa Afgani'nin İslam birliği ile kastettiği şey sadece Osmanlı halifesi etrafında birleşmenin ötesinde Orta Asya ve Hint bölgelerinde padişah adına İslam'ın yeniden hayat bulmasını sağlamaktır denilebilir (Alperen, 2015: 84).

Afgani, İslam dünyasında yer alan her devletin kendi bağımsızlığını kazanmasında Batının sömürgeleştirme politikalarına karşı daha güçlü bir dirençle karşı durması gerektiğini

savunmuştur. Bu şekilde bir siyaset izlemek Afgani'ye göre, İslam birliğine herhangi bir zarar vermeyecektir. Bilakis, her devlet güçlü olarak tek başına var olabilirse o zaman İslam birliği de güçlü olarak kurulabilecektir.

İslamcılık fikrinin kurucusu olarak bazı düşünürler Afgani'yi göstermektedirler. Bu düşünürlere göre, Afgani on dokuzuncu yüzyılda Batı'nın siyasi ve ekonomik olarak üstünlüğüne karşı ve İslam dünyası üzerindeki sömürgeleştirme politikalarına karşı tek çıkış yolunun İslam'ın modernleşmesinden geçtiğini söylemiştir. Bu düşüncenin hayata yansımaları için öncelikle her devletin kendi bağımsızlığını kazanması gerektiğini daha sonra birlik olarak tek çatı altında birleşeceğini belirten Afgani, bu düşüncesinin gerçekleşmesi adına II. Abdulhamid ile yakın görüşmelerde bulunmuş, onunla birlikte İttihad-ı İslam ve Hilafet politikası ile ilgili adımlar atmaya başlamıştır. Ancak Afgani ile II. Abdulhamid arasında bir uzlaşma sorunu ortaya çıkmıştır. Afgani'nin bu yolda atılması gereken milliyetçilik fikriyle, II. Abdulhamid'in merkezîyetçi hilafet anlayışı bu konuda ayrı düşmelerine sebep olmuştur (Güngör, 1998:137).

II. Abdulhamid tarafından halifelik etkin bir siyasi araç olarak kullanılması sonucu İslamcılık, iç ve dış politikada Osmanlı'nın temel siyaseti haline gelmiştir. II. Abdulhamid İslamcılık politikasıyla yakın ve uzak olmak şeklinde iki amaç belirlemiştir. Osmanlı Devleti'nin varlığını korumak yakın amacı olurken; halifelik ekseninde bir İttihad-ı İslam'ı kurmayı amaçlaması da uzak amaç olarak söylenebilir. İslamcılık fikri 1870'li yıllarda büyük bir çıkmazın içine düşmüş Osmanlı Devleti'nin varlığıyla ilgili ortaya atılan ama gerçekleştirilemeyen Osmancılık fikrine karşı da bir alternatif olmuştur (Yılmaz, 2012:46).

Panislamizm ya da İslam birliği konusu Afgani ve öğrencisi Abduh tarafından çıkarılan "*Urvet'ul-Vuska*" dergisinin üzerinde önemle durdukları en önemli meseledir denilebilir. O, dergi aracılığıyla din bilginlerini ve toplumları birlik olmaya, mezhepsel ve ırkçı taassuplardan sıyrılmaya davet etmiştir. Din bilginlerinin peygamberin varisleri olduğunu ve bu nedenle din bütünlüğü ile İslam birliğini sağlama görevlerinin olduğunu belirtiyordu. Müslümanların birbirlerine ancak din bağı ile bağlanacağını, Batılı devletlerin bunu bildikleri için sırf İslam'a sarılan İslam dünyasındaki halkların bünyelerinde sarsıntı oluşturmak ve kafalarında şüphe tohumları atmak için dinsizlik gibi fikirleri yaydıklarını söyleyerek halkın bilinçlenmesini istiyordu. Mısırlılara çağrı yaparak birleşmelerini istiyor ve ortak bir cephede buluşmalarını talep ederken, Osmanlıları da Hint Müslümanlarını

desteklemesi için çağrı yapıyordu. İran ve Afganistan'ı ortak düşmanları olan İngilizlere karşı bir olmaya davet ediyordu. Ona göre İslam birliği İslam'ın temel esaslarından biri olmasının yanında hem dini, hem siyasi hem de medeniyetin güçlenmesi ve gelişmesi için önemli bir olgudur (Afgani & Abduh, 1987:31).

Afgani'nin çağrısı onu takip edenler üzerinde iki şekilde bir etki oluşturmuştur. İlki Batı'nın sömürgecilik ve işgaline karşı kendilerini savunabilmek adına mezhepsel ve siyasi parçalanmışlıkların üstesinden gelip Osmanlı halifesinin çatısı altında toplanmak; ikinci etki de Batı'nın modern kurumlarından, tekniğinden ve fikirlerinden yararlanmayı benimsemek şeklindedir. İslam birliği fikrini savunan Afgani'nin hem Şiiiler tarafından hem de Sünniler tarafından takip edilmesi büyük bir başarı olarak görülmelidir (Yılmaz, 2012:49).

Afgani'nin yenilikçi çalışmalarında İslam birliği düşüncesinin çok önemli bir yeri vardır. O, İslam birliği düşüncesini ilk bulan kişi olmayabilir, fakat onun için çaba harcayan, düzenlemeler yapan ve fikrin canlı kalması için çalışmalarda bulunan kişidir. Yaşadığı çağda İslam dünyası bölünmüşlük girdabına girmiş olduğundan zayıflıklar ve yenilgiler ortaya çıkmış, sömürgeci devletler bu yenilgileri fırsat bilerek İslam dünyası üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmışlardır. Bu gibi sorunların üstesinden gelmenin birlik olmaktan ve kenetlenmekten geçtiğinin anlaşılması üzerine Osmanlı halifesi 2. Abdulhamid gibi idareciler ile Namık Kemal, Ali Süavi ve Cemaleddin Afgani gibi düşünürleri İslam birliğinin gerçekleşmesi için düşünmeye ve yazmaya sevk etmiştir (Karaman & Rıza, 2007: 42).

Afgani'ye göre iki özellik vardır ki bazen insanlar ihtiyaçtan dolayı bunlara yönelir bazen de insanlar dinin rehberliğinde ya da eğitim yoluyla bu hususlara yönelirler. Bu iki özellik birbiri için gerekli ve tamamlayıcı niteliktedir. Bir toplumun gelişmesi, güçlenmesi, ilerlemesi ve ayakları üzerinde durabilmesi bu iki özelliikle mümkündür. Bunlardan birincisi insanları bir olmaya, ikincisi de geri dönüşü olmayan hâkimiyet bilincine yöneliktir. Ona göre Allah bir milletin varlığının devam etmesini diliyorsa bu iki özelliğin devam etmesini, dilediği topluma has kılarak yıkılmaz bir millet inşa eder ve böylece bu millet bu iki özelliği muhafaza ettiği sürece kalıcılığı da sürekli olacaktır. Bu iki özelliği muhafaza etmez ise yok olmaya mahkûm olacaktır (Afgani & Abduh, 1987:175).

Afgani toplumların birbirlerine üstün gelmesini kişinin hayatındaki beslenmeye benzetmektedir. Nasıl ki bir kişi bedeninin gıdasını ihmal edip vermediğinde beden zayıf ve güçsüz düşüyorsa, bir toplumun varlığını sürdürmesi ve güçlü olabilmesinin yolu da fertlerin birleşip kaynaşmasından geçmektedir. Bir millet kendi içinde ayrılık, birbirlerinin arasını bozma ve dargınlık gibi musibetlere uğramamışsa Allah o toplumu yok etmemiştir. Onlara ceza olarak uzun bir süre aşağılık bir yaşam vermiştir. O, sağlam ve güçlü bir birlik oluşturabilmek için fertlerden her birinin milletin şerefini kendi şerefi gibi hissetmesini ve bunu en büyük duygu olarak kabul etmesini, bu şerefi kaybettiğinde ise her şeyi kaybedeceğini ve böyle bir kayıptan dolayı üzüntü duyması gerektiğini belirtmektedir (Afgani & Abduh, 1987:175).

Afgani 1870'li yıllardan bu yana İslam Birliği üzerinde düşünmeye başlamış ve nasıl olması gerektiği ile ilgili yollar bulmaya çalışmıştır. Ona göre İslam birliğinin sağlanabilmesi için din bağı, hac ibadeti ve halifelik kurumu olmak üzere üç dayanağa ihtiyaç vardır (Karaman & Rıza, 2007:42). Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim:

Din bağı: İslam dünyasının birlik sağlamanın en önemli ve sağlam yolu Afgani'ye göre din bağıdır. Asabiyet ve ırkçılık bağı gerekli olsa da İslam dünyasının birlik olması için din bağının yanında bunlar yetersiz kalmaktadır. Din bağının önemini şu sözlerle dile getirmektedir:

“Kabileler ve farklı cemaatler arasında nefreti, ayrılıkları, farklı dili konuşmak ve farklı geleneklere sahip olmak gibi ayrılıkları ortadan kaldırır. İnsanları birbirinden ayıran renk ve şekil farklılıklarını yok eder. Çelişkili yönelişleri tek gayeye yöneltir. Bu da egemenliği güçlendirerek şeref ve yücelik kazandırır. Kendilerini toplayan isim altında tarihin şahitlik ettiği büyük eserler meydana getirirler. Din taassuplarının kuvvetli olduğu devirlerde oluşan bu güzel hatıraların varlığında ırk bağının hiç bir rolü yoktur.” (Afgani & Abduh, 1987: 127).

Batılıların din bağının gücünün farkına vardıklarını ise Afgani şu şekilde belirtmektedir:

“Evet, Batılılar anladılar ki; Müslümanlar arasındaki bağı kuran en kuvvetli unsur din bağıdır. (Batılılar) İslâm'ın gücünün, bu dini taassuptan kaynaklandığını kesin olarak kavradılar.” (Afgani & Abduh, 1987:131)

“Evet Müslümanlar din bağı ile birbirlerine bağlanıp kenetlenecekler fakat başka dinlere ve inançlara karşı adil davranarak dünyayı bir barış ve güven yeri kılmalıdır” (Karaman & Rıza, 2007: 43).

Hac İbadeti: Afgani din bilginlerinin ortaklaşa hareket edebilecekleri ve fikir alışverişinde bulunabileceği bir merkezin gerekliliğinden bahsetmektedir. Bu merkez için her yıl dünya Müslümanlarının hac için bir araya geldikleri Mekke son derece önemli bir yerdir. Her yıl buraya gelen Müslümanlar İslam dünyasını ilgilendiren meseleler hakkında konuşup bunları çözüme bağlayabilir ve görev dağılımında bulunabilirler (Karaman & Rıza, 2007: 43). İslam ülkelerinin sömürgelerin elinden kurtulması için ve birlikte hareket edilmesi için Afgani bu merkezde bir görüşme yapılmasını şu şekilde dile getirir:

“Saniyorum, ulema kalksa, birbirinden haberi olmayan müslümanlar arasında birlik oluşturmaya çalışsa, bir bölgedeki müslümanların sesini diğerlerine ulaşturmaya çalışsa, müslümanlar kısa zamanda bir araya gelebilirler. Hele elde Beyt el-Haram gibi tüm dünya müslümanlarının toplanabileceği bir yer varken, bu hiç de zor bir iş olmasa gerek. Allah, burada her milletten, her kabileden, her aşiretten insanları topluyor. Dünyanın her tarafından gelen insanlar arasında, böyle bir sözün ne kadar etkili olacağını tahmin etmek güç değildir.”

(Afgani & Abduh, 1987:182)

Halifelik Kurumu: Afgani'nin İslam birliği projesinin dayanaklarından biri olan halifelik, siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel bir birlikteliğin oluşması için tek bir otorite merkezi olarak düşünülmektedir. Afgani'ye göre hilafet makamına akıl sahibi, faziletli ve yönetim işlerinde ehliyet sahibi kişiler getirilmelidir. Yönetim, tüm Müslümanların katılımı ile ve fikir alışverişinde bulunularak, danışma usulüyle olmalıdır. O İslam dünyasında aynı anda birden çok halifenin olmasını doğru kabul etmez. Çünkü böyle bir şeyin olması İslam birliğinin gerçekleşmesini engellediğini belirtmektedir (Karaman & Rıza, 2007: 43).

Afgani, İslam dünyasını büyük bir cesede benzetmiştir. Bahsettiği cesedin başının İstanbul'a, kollarından birinin Afrika sahillerine, diğerinin ise Kırım'dan Çine kadar uzandığını söylemiştir. Ancak bu cesed büyük olmasına rağmen hiçbir yeri güvenli değildir. Her tarafından kan fışkıran bu cesed can vermeden müdahale edilip canlandırılması gerekir. Pervane Bayram, *“Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgani ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri”* adlı makalesinde; Afgani'nin yukarıda söylediği ifadelerin ne anlama geldiğini anlamak için Ahmet Ağaoğlu'nun şu ifadelerine başvurur (Bayram, 2002: 6):

“Müslüman aleminin bu hastalığı her kesi düşündürüyordu ve onlar hastalığın nereden geldiğini öğrenmek için kafa çatlatıyorlardı. Bu meselenin halliyle ilgili şu anda bir birinden farklı üç cereyan vardır: bunlardan birincisi yeni Müslümanlar, ikincisi eski Müslümanlar, üçüncüsü ise orta yolu takip eden Panislamistlerdi. Birinci grup çıkış yolunu kayıtsız şartsız

Avrupa'yı taklitte görüyordu. İkinci grup ise buna tamamen zıt olarak çıkış yolunu eskiye dönüştürüyor. Birinci gruptakiler gelişmiş fikirlere sahip olsalar da milli-psikolojik şartları göz önünde bulundurmuyor ve her şeyi olduğu gibi Avrupa'dan nakletmek istiyorlardı. Zamanla bu görüşlerinde haksız oldukları anlaşıldı. Muhafazakarlar ise her türlü yeniliğe karşı çıkarak tek çareyi Kuran-ı Kerim'e sarılmakta görürlerdi ki bu da yanlış bir yoldu. Üçüncü gruptakilerin savunduğu Panislamizm akımı ise Afganî ile yaygınlaşmağa başladı. O, devrin taleplerinden ve Kuran-ı Kerim'den hareketle ciddi istislahlar ileri sürdü."

Ahmet Ağaoğlu'nun sözlerinden de anlaşıldığı üzere Afgani, Panislamizm düşüncesinde olan ve bu uğurda halkı uyandırmak adına mücadele veren bir isim olmuştur. Milletlerin bir çatı altında güçlü hale gelmesi sonucunda İslam dünyası güçlenecek ve Batının sömürgeleştirme politikasına karşı durabilecekti.

8.2.Pantürkizm ve Afgani

Afgani'ye göre, İslam dünyasında bulunan her millet, kendine has özelliklerini bulup geliştirdiği ve kendine ait dilini çok iyi bir şekilde kullanıp yaygın hale getirirse bu milletlerde gelişme ve ilerleme gerçekleşecektir. Her millet bu şekilde gelişip ilerleyince İslam dünyası güçlü hale gelmiş olacak ve böylelikle sömürgeci güçlere karşı kendilerini koruyup, karşı koyabileceklerdir (Yalçınkaya, 1995: 137).

Afgani'nin milliyetçilik anlayışında en önemli nokta dildir. Her millet kendine özgü dilleri ile diğer milletlerden ayrılmış olacaktır. Bir millet kendisine ait dili kaybederse o zaman kendisindeki özellikler ve kaynaklar zamanla unutulup kaybolacaktır (Yalçınkaya, 1995: 137).

İkinci Meşrutiyet'in ilanından önceki ve sonraki fikir akımlarını savunan İslamcılar, Batıcılar ve Türkçüler Afgani'den çok büyük bir saygıyla bahsederler. Hatta Türkçülerin ona bağlılığı İslamcılardan fazla olup adeta onu bayraklaştırdıkları gözlenmektedir. Türkçüler özellikle İslam birliği ve İslam'ın günümüz açısından nasıl yorumlanması gerektiği ile ilgili konularda Afgani'den çok fazla etkilenmişlerdir (Yalçınkaya, 1995:13). Afgani, Paris'te bulunduğu dönemlerde orada yaşayan Türk göçmenler ve Türk liderler ile temas kurmuş, tanışmış ve onlarla iyi ilişkiler geliştirmiştir. Şamil Kurbanov'a göre bazı kaynaklar Türk hareketinin gerçekleşmesinde Afgani'nin düşüncelerinin etkisinin olduğunu belirtmektedir (Kurbanov, 2011:113).

Türk milliyetçiliği, Jön Türkler zamanında İslam'ın temel içeriğine dokunulmadan, devletin güçlü hale gelmesi için dinsel kurumları hem yönetim hem de yargı yönünden ayıran bir laiklik anlayışıyla gelişmiştir. Sömürgeciliğe karşı ekonomik bir boyutu vardı ve ulusal iktisadi sistemin kurulması amaçlanmıştı. Pantürkizm, Türk milliyetçiliğine ait bir parça veya öz olarak değil Rusya'yı zayıflatmaya yönelik bir dış politika aracı olarak kullanılmıştır. Yani Pantürkizm projesi mevcut statükoyu korumak, çöküşü durdurmak ve toprakların elden çıkmasını önlemek amaçlarını taşımaktaydı (Çilliler, 2015:59).

Cemaleddin Afgani'nin fikirleri Türkçüler üzerinde bir ilham kaynağı olmuştur. Türkçü-İslamcı çatışmasında Türkçüler İslamcılara karşı İslamiyet'in milliyetçiliğe izin verdiğini göstermek için Afgani'nin fikirlerine başvurarak Türkçü-İslamcı çatışmasının önüne geçilmesini istemişlerdir (Yalçınkaya, 1995:139).

8.3.Panarabizm ve Afgani

Panarabizm kavramı sözlük anlamı olarak Arap milliyetçiliği anlamından farklı olarak Arapların birliği anlamına gelen bir kavramdır. Bu kavram başlangıçta Osmanlı'nın hâkim olduğu bazı bölgelerdeki Arapları kapsarken sonraları Fas'tan Umman'a kadar bütün Arapları bir siyasi birlik amacıyla içine dahil eden fikir ve çalışmalar için kullanılmıştır. Aslında Panarabizm I. Dünya Savaşı'ndan sonra gelişme gösteren bir ideoloji olmuştur. Manda yönetimi altındaki Arap topraklarında öncelikli olarak tartışılmaya başlanmış, sonraları ise diğer bölgelerde yaygınlık kazanmıştır. Bundan dolayı Panarabizmin özelliklerinden biri Avrupa sömürgeciliğine karşı bir tavır olarak şekillenmesidir (Kuşun, 2007:156).

Afgani Osmanlı Devleti içerisinde Türk milliyetçiliği üzerine konuşmalar yapıp, kendisini dinlemeye gelenleri bu konuda teşvik ederken Mısır'da da Arap milliyetçiliği üzerinde çalışmalar yapmıştır. Mısır'da iken öğrencisi Abduh ile birlikte Mason cemiyetlerinden ayrılıp “*Mısır Mısır'lılarıdır*” sloganıyla meydanlara çıkan Liberal Milliyetçi Parti'ye üye olmuş ve burada Arap milliyetçiliğine dair politikalarına devam etmiştir (Yılmaz, 2012: 42).

Afgani'de Arap milliyetçiliği düşüncesi, İslam dünyasının güçlenmesi için her milletin kendi değerlerine sahip çıkması, dilini koruması ve ekonomik anlamda güçlü olması yönündeki düşünceler etrafında şekillenmiştir. Ancak bazı düşünürler Afgani, Araplar için böyle düşünürken Türk milliyetçiliğinde böyle bir düşünceye sahip olmadığı

görüştünderler. Bu düşünörlere göre Afgani, Türklerin kendi milliyetlerinden vazgeçmesini, kendi dillerini bırakarak Arapçayı almalarını ve Arapların örf ve adetlerini alarak tümenden Araplaşmaları gerektiğini söylemektedir. Bu düşüncelerini şu sözlerine dayandırmaktadırlar (Yalçınkaya, 1995: 141):

"...(Eğer Türkler).. Araplaşsaydı ve iki millet arasından milliyetçilik çığılıkları kalksaydı, iki millet arasındaki Türklük - Araplık nefret ve bölünmeleri zâil olsaydı ve her ikisi de Arap milleti hâline gelseydi ve bunlar Arap lisanındaki bütün mânâları, İslâm dinindeki adâleti, fazilet sahibi Arapların üstün ahlâk, kerem ve adâletlerini de içine alsaydı, İslâmiyete -El-Reşid- çağını iade etmek kolay olacaktı.. "

Afgani, Osmanlı Devleti'ni hem toplumsal yönden hem de fikirsel yönden eleştirmiş, Arapçanın Osmanlı'nın resmi dil olması için çok çaba harcamıştır. Eğer Arapça Osmanlı'nın resmi dili olursa Türkler ve Araplar arasında birçok açığın kapanacağı, aralarında birlik ve beraberliğin olacağı ve böylelikle sömürgeci güçlerin onlar üzerindeki hâkimiyetlerine son verebilecekleri görüşündeydi. 2.Abdulhamid'e sunmuş olduğı projede idari sistemi eleştirmekte bunun gelişmeyi ve ilerlemeyi engellediğini savunmaktaydı. O Osmanlı'nın başkentinin Avrupa'da olmasını eleştirmiş bunun yerine başkentini İslam ülkelerinin içinde olması görüşünü dile getirmiş ve Avrupa yerine İslam dünyasına daha çok önem verilmesini istemiştir (Ergöl, 2019:12).

Afgani'nin yukarıda belirttiğimiz sözlerinden dolayı Türk düşmanlığı yaptığını söylemek haksız bir eleştiri ve iddia olur. Afgani, belirtildiğı gibi Türklere karşı olumsuz duygular ve düşünceler içerisinde olsaydı dönemin önemli Türkçü isimleri ondan bu kadar etkilenmez ve onu öven sözler sarf etmezlerdi. Türkçülük fikrinin en önde gelen isimlerinden biri olan Mehmet Emin Yurdakul'un söylemiş olduğı (Akçura, 1978:137):

"Beni o, yoğurmuştur. Eğer ruhların ebediyet ve ölmezliğı varsa; derim ki o, etlerini, kemiklerini Maçka Mezarlığı'nın topraklarına bırakmış ise, ruhunu da bana armağan etmiştir: Cemaleddin'in ruhu ben de yaşıyor..." sözleri onun Türk düşünörleri arasında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunun göstergesidir. Yine Mehmet Emin Yurdakul'un yazdığı şiirlere bakarak onu öz Türkçe şiirler yazması konusunda teşvik etmesi de onun Milliyetçilik anlayışının Araplarla sınırlı kalmadığını göstermektedir. Afgani'ye göre Arapça Osmanlı'nın resmi dili olsaydı, Türkler ile Araplar arasındaki bağ kopmayacak ve birlikte daha güçlü olacaklardı diye düşünmek daha doğru olacaktır.

8.4. Milliyetçilik Anlayışı

Milliyetçiliği vatanseverlik olarak anlamamak gerekir. Milliyetçiliği aynı zamanda bir ırkın, bir milletin veya bir halkın üstünlüğünü öngören bir inanç sistemi olarak anlamak doğru değildir. Milliyetçiliği modern çağın ortaya çıkarmış olduğu ulus, ulus devletlerin kuruluşuyla ilgili bir fenomen olarak düşünebiliriz (Çilliler, 2015:48).

Milliyetçilik düşüncesi, insanlarda soy, kültür ve coğrafi özellikleri dikkate alarak bir birlik oluşturma gayreti oluşturur. Milliyetçi düşünceye sahip olanlardan bir kısmı vatan, bir kısmı dil, bir kısmı da ırk unsuruna önem verseler de birçok faktörün göz önünde bulundurulması daha gerçekçi bir tutum olmaktadır. Çağdaşlaşma ve medenileşme süreçleri milli bir toplum olma çabaları ile iç içedir. Milli bir toplumun ön koşulu öncelikle bu topluma ait millet esasına dayanan milli devletin kurulmasıdır (Yıldız, 1999:293).

Afgani milliyet, asabiyet duygusunun yaratılıştan gelmediğini, asıl olarak aidiyet duygusu ile eğitimden kaynaklandığını söylemektedir. Ona göre milliyet duygusunda aşırıya gidilmez ve bu duygu din bağı ile bağlı tutulursa o zaman onu korumak ve geliştirmek gereklidir. İslam dünyasını uzun yıllar bir arada tutan, bir millete ait olan halkın başka bir milletin yöneticisine tabi olmasında bu din bağının çok büyük bir etkisi bulunmaktadır. Sömürgeci ve işgalci Batı, İslam dünyasını ayakta tutan bu bağın farkına varınca, öncelikle milliyetçilik duygusunu körukleyerek Müslümanlar arasındaki birliği bozmaya çalışmış, daha sonra Müslümanlar arasındaki bağların her türlüüne karşı saldırıda bulunarak, İslam dünyasındaki işbirlikçileri aracılığıyla din ve milliyet bağına sahip olanları taassupla suçlamışlardır. İslam dünyasında bulunan halklar sömürgecilerin bu taassup suçlamalarına karşı cesur olmalı, önce dinlerine sonra bir olma gücüne zarar vermeyecek biçimde milli duygularına ve değerlerine sıkı sıkı sahip çıkmalıdırlar. Ona göre milliyetçilik asabiyeti, din asabiyetinin önüne geçtiğinde Müslümanların birliğine zarar verecek ve böylelikle önemini kaybetmiş olacaktır (Karaman & Rıza, 2007:41).

İslam birliği fikrini savunan Afgani, İslam dünyasındaki birçok ülkeyi gezmiş ve yaşanan siyasal, ekonomik ve sosyal sorunları görerek bu fikrin önüne milliyetçilik düşüncesini koymuştur. Aslına bakılırsa bu iki düşünce birbirine tam zıt bir düşünce olmasına rağmen İslam dünyasında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. İslam dünyası Batılı sömürgecilerin işgali altında bulunduğu için Afgani, İslam birliği düşüncesini savunurken aynı zamanda her milletin kendi bünyesinde gelişip, dilini ve kültürünü yaşatacak bir bağımsızlığa

kavuşmasını da istemektedir. Ona göre İslam birliği gerçekleşecekti ama yakın bir zamanda olacak bir iş değildir. O zaman bunun gerçekleşmesi için öncelikle ulus-devlet düşüncesinin gerçekleşmesi gerekmektedir (Alperen, 2015:85).

Afgani'ye göre bir ülkenin savunmasının, güvenliğinin veya refahının iyi bir kalitede olmasının en önemli sebebi o ülkenin büyük sınırlara sahip olması ya da büyük ordulara sahip olması değil, kaliteli bir yöneticisinin varlığına bağlı olmasındandır. Kabileler veya milletler kendilerini birbirlerine bağlayan tek unsurun din olduğunu bilmelidirler. Eğer din bağımlı bilmiş olsalardı bir Arap, bir Türk tarafından bir Türk de bir Arap tarafından yönetilmeyi asla yadırgamazdı. Hintli olan biri Afganlı olan birinin otoritesinden rahatsızlık duymaz ve rıza göstermiş olurdu. Burada anlaşılması gereken husus yöneticilerin dinlerini ne kadar uygulayabildikleri hususudur. Yöneticiler dine uydukları sürece onların milliyetleriyle ilgili kimse sorun yaşamayacaktır (Afgani & Abduh, 1987:84).

Afgani'nin milliyetçilik fikri ırkçılıktan ziyade, Batının işgal ettiği ve hem ekonomik hem kültürel hem de siyasi yönden sömürgeleştirmeye çalıştığı İslam dünyasının kurtulması yönündedir. Eğer her millet kendi gücünü kazanır ve değerlerine sahip çıkarsa sömürgeci devletler geri çekilmek zorunda kalacak ve milli devletler güçlü oldukları için bir araya gelerek böylece İslam birliğini gerçekleştirmiş olacaktır (Keskiöglü, 1962:91).

Afgani, kendisini milliyetçi olarak göstermemekle birlikte milliyet kavramı yerine cinsiyet kavramını kullanmaktadır. Böylece din birliği ve dil birliği şeklinde iki birliğin varlığının altını çizmektedir. O, milleti İslam birliğinin bir yapı taşı olarak görmekte, bu büyük yapının yani İslam birliğinin oluşabilmesi için milliyetçilik düşüncesine sıcak bakmakta ve bu görüşe destek vermektedir. İslam ile milliyetçiliği aynı potada eriterek büyük bir İslam birliği kurulmasını düşünmektedir. Türklere Türk Milliyetçiliğini, Mısırlılara Arap milliyetçiliğini ve İranlılara da Fars milliyetçiliğini teşvik etmesinin sırrı da burada yatmaktadır (Yılmaz, 2012:41).

Cemaleddin Afgani, yeryüzünde bulunan tüm milletlerin bireyleri derin bir yelpazede incelemeye tabi tutulmuş olsa bu bireylerin büyük bir kısmında ırk taassubunun görüleceği fikrini taşır. Ona göre her bir milletin bireyi bu duygu sayesinde kendi milletinin başına gelebilecek tehlikelere karşı uyanık bulunabilmektedir. Ancak Afgani doğal yollarla elde edilen bu duygunun aslında sonradan kazanıldığını söyler ve bunu da bir çocuk örneği

üzerinden anlatmaya çalışmaktadır. Ona göre herhangi bir milletin içerisinde doğmuş bulunan bir çocuk, başka bir milletin içerisinde büyütülse ve bu çocuğa nerede doğduğu söylenmez ise bu çocuk gerçek soyuna yani doğmuş bulunduğu milliyetine karşı bir yöneliş sağlamayacaktır. Bu çocuğun gözünde doğduğu yer ile sonradan büyüüp yetiştiği toplum eşit olacak, hatta yetişip büyüdüğü toplum onun için daha yakın olacaktır (Afgani & Abduh, 1987:81).

Milliyetçilik, ırkçılık ve ümmetçilik gibi bağların önemi Afgani tarafından inkar edilmemektedir. O farklı kabileleri ve milletleri bir olmaya çağırıyordu. Kişilerin, kabilelerin veya milletlerin gelişip ilerlemesine katkı sağlayacak kuvvetin kaynağı din ya da soy olsun bunların önemli olduklarını, bu iki kaynağın Allah tarafından verilmiş birer nimet olduğunu söyler. Ona göre farklı ırktan veya millettten olmak İslam dünyası açısından zenginlik kaynağı demektir. Her millet kendi bünyesinde gelişme ve ilerleme sağlayarak İslam dünyası içerisindeki diğer bir millete yardım edebilecektir. Bundan dolayıdır ki Afgani'nin Türkçülük ve Arapçılık gibi düşüncelerinin yadırganmaması gerekmektedir (Alperen, 2015:91).

Afgani'nin Arap milliyetçiliği ile ilgili düşünce faaliyetlerine dayanılarak Türk düşmanlığı yaptığı iddiaları ortaya atılmaktadır. Onun Arap milliyetçiliği ile ilgili düşüncelerinin sonucunda Araplarda hilafetin tekrardan kendilerine dönülmesi gerektiği fikrinin oluştuğu ve Türklere karşı Arap isyanlarının patlak verdiği şeklinde iddialar gündeme gelmiştir (Yalçınkaya, 1995:140). Her ne kadar Osmanlı Devletine karşı Araplar tarafından isyanlar gerçekleşmiş olsa da bu durum Afgani'nin Türk düşmanlığı yaptığı sonucuna götürmemektedir. Afgani'nin milliyetçilik düşüncesinden yola çıkarak Arapların isyan ettiği ve Osmanlı Devleti'ne karşı cephe aldığı sonucuna götürecek yeterli bir bilgi kaynaklarda bulunmamaktadır. Afgani'nin hem yakın dostu hem de öğrencisi konumunda bulunan Emir Şekip Aslan'ın Arap soyundan olmasına rağmen Osmanlı'ya sadık kaldığı kaynaklarda görülmektedir.

9.AFGANİ VE MODERNİZM

9.1.Modernite ve İslam Modernizminin Doğuşu

Modernite, dünde olan bir şeyleri bugünden ayırmak olarak ifade edilmektedir. Modernliğin ilk defa 5. yüzyılda ortaya çıktığı yaygın bir kanaat olup, eskide kalmış pagan Romalı geçmiş ile Hıristiyanlığın geldiği noktayı ayırmak için kullanıldığı söylenmektedir. Buna göre çok tanrılı yapısı bulunan antik Roma dönemi ile Hıristiyanlığın yaşandığı dönem yani modern Roma dönemi bulunmaktadır. Her ne şekilde olursa olsun modern demek yeni bir durumu ifade etmekteydi. Modernus kelimesi Latince sözlük anlamı olarak her ne kadar şimdi anlamında kullanılıp, yeniye vurgu yapsa da temel anlamda bir kopma ve farklılaşmayı ifade etmektedir (Aydın, 2017:18).

Giddens'e göre modernlik, Avrupa'da 17. Yüzyılda başlamış ve giderek bütün dünyayı etkisi altına alarak yayılan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimleri olarak tanımlanmaktadır. Ancak ona göre bu tanımlama modernliğin esas karakteristik özelliklerini bir kara kutu içerisine atıp onu bir kenarda bırakarak sadece belli bir zaman dilimine ve coğrafi çıkış noktasıyla sınırlandırmaktadır (Giddens, 2016: 9-10).

Avrupa ülkeleri 15. yüzyıl sonlarından başlayarak dünyanın birçok yerinde keşif, işgal, imha ve iskân yoluyla siyasi ve ekonomik anlamda sömürgeleştirme yoluna gitmişler, hesap sorulabilirliği engellemek amacıyla gittikleri her yerde acımasız bir imha yoluna başvurmuşlardır. Kendileri bu tarz eylemleri meşru hale getirmek amacıyla sömürgeciliği kolonileşme olarak adlandırmışlardır. Gittikleri her yere kendi kültürlerini ve Hıristiyanlığı götürmüşler ve bunu da medenileşme adı altında yapmışlardır. Sömürgecilik 1875 yılına kadar Batı'nın genişlemesi olarak görülürken, 1875-1915 yılları arası ise yeni sömürge imparatorluklarının kuruluş yılları olarak bilinmektedir (Aydın, 2017:124).

Modernizm genel olarak 19. yüzyıl'ın sonundan başlayıp ikinci dünya savaşının başlamasına yakın dönemi kapsayan, özellikle sanat ve edebiyat alanında ortaya çıkan büyük çaplı değişiklikler için kullanılan bir terim olarak düşünülmektedir. Her ne kadar İkinci Dünya Savaşından sonra kullanılan terim postmodern olsa da bazı düşünürler modernizmin son bulmadığını ve hala devam ettiğini öne sürmektedirler (Marshall, 1999:508).

Modernitenin ideolojik boyutunu modernizm temsil etmektedir. Batı, ben merkezci yapısını ve kültürel yayılmacılığını açıklamak ve meşru hale getirmek için Modernizm terimini kullanmaktadır. Bu terimin ilk defa 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Nikaragualı bir şairin, Guatemala'da yayımlanan bir dergide, Peru'da ortaya çıkan edebi bir hareketten bahsederken kullandığı bilinmektedir. Daha sonraları ise bu terim modernitenin ideolojik yapısını belirtmek için kullanılmaya başlanmıştır (Aydın, 2017:25).

Modernitenin zihin yapısı incelendiğinde rasyonel, içkin, seküler, bilgiye dayalı, görünürlükçü, evrimci, bireyci, yayılmacı ve determinist bir zihniyete sahip olduğu görülmektedir. Burada söz konusu edilen içkinlik kavramı kutsallık karşısını ifade etmektedir. Moderniteye göre kutsallığın kendisi gelenekçi kültürlerdeki gibi doğüstü varlıklardan değil toplumsal eğilimlere göre ortaya çıkmaktadır. Buradan yola çıkıp ahlak tanımı irdelendiğinde ahlak, bireyin doğasında bulunan bencilliğin veya özverinin bir açılımı olarak görülmektedir. Dünyevilik anlayışı modernitenin tüm hücrelerine yansıyan bir zihniyet prensibidir. Dünyayı sevmek ve ondan faydalanmak, her insanın doğal yapısında bulunmaktadır ancak modernite bu duyguyu kurumsal hale getirmiştir (Aydın, 2017:40).

Modern kelimesinin Sosyolojik açılımında milletlerin ve toplumların arasında bilgide ve teknolojide ileri seviyede olanın temsil ettiği zihin seviyesi anlamı çıkarılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında farklı milletler tarihin her döneminde modernizmi temsil edebilmektedir. Buna göre, İslam toplumu Ortaçağ döneminde modern toplum olarak gösterilebilir. O dönemin şartlarına bakıldığında bilgi ve teknik anlamında İslam dünyası ileri düzeyde bir millet olarak bilinmekteydi. Sosyolojinin kelimeye kazandırmak istediği bu anlamı hem İslam dünyası hem de üçüncü dünya ülkeleri kabul etmeyecektir (Bulaç, 2014:137).

Günümüz Batı bilimi ve tekniğinin düşünce yapısında ateizm temel öge olarak yer alırken, dış yapısında sömürgecilik ve emperyalizm bulunmaktadır. Bu sebeple modernizm, ilk defa Batılı güçler tarafından ortaya atılmış bir kavram olarak bilinmektedir. Bu kavram ancak Batılı toplumların bir malı ve değeri olarak kullanılabilir. Başka milletlerin tarihinde modernizm kavramının kullanılması düşünülemez (Bulaç, 2014:138).

Batı'ya ait bir kavram olan modernizmin taşıdığı anlam bakımından İslam dünyasında çeşitli zaman ve mekânlarda farklı yansımalar ortaya çıkmıştır. Batı'yı ve ortaya atmış

olduğu modernizmi örnek alan birçok fikir insanı gelenekle mücadele etme yoluna gitmişlerdir. Batı, kendi tarihini nasıl tenkit etmişse bu düşüncenin savunucuları da bu metodu İslam'ın kaynaklarından başta sünnet olmak üzere tüm kaynaklara ve hatta Kur'an'a da uygulamak istemişlerdir (Sönmez, 2002:156). İslam modernizmi günümüzde ortaya çıkan sorunların İslam'ın ana kaynaklarına götürülmesi gerektiğini ve bu kaynaklardan çıkan sonuca göre çağın sorunlarına çözümler üretilebileceğini söylemektedir.

Batılı güçler Osmanlı Devletini tam anlamıyla sömürgeleştiremediklerinden İslam dininin modern dünyaya cevap veremediğini, çağdaş medeniyetlere uyum sağlayamadığını ortaya atarak bu gibi iddialarla, Osmanlı devletini güçsüzleştirmek istemişlerdir. Gerçek İslam'ın beş yüzyıl önce Araplardan alınmış İslam olduğunu, Osmanlı'nın yaşamış olduğu İslam'ın ilerlemeye engel bir din olduğunu yayarak Osmanlı devleti yıpratılmaya çalışılmıştır. Batılı Oryantalistlere göre Osmanlı'nın yaşadığı İslam gerçek İslam olsaydı ilerlemeye engel teşkil etmezdi çünkü gerçek İslam, Arapları zamanın en parlak medeniyeti yapmayı başarmıştır. Bu düşüncelerin baskısını hisseden bazı İslam bilginleri bu düşüncelerin etkisinde kalarak İslam'ın ilerlemeye engel teşkil etmediği görüşünü savunarak İslam Modernizminin doğuşunu sağlamışlardır (Demirel, 2013:89).

İslam Modernizmi, iki kategoride değerlendirilebilir. Bunlar, Klasik İslam Modernizmi ve Çağdaş İslam Modernizmidir. Klasik İslam Modernizmi içerisinde Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Seyyid Ahmet Han ve Muhammed İkbal düşünürler yer alırken, Fazlurrahman ve onu takip edenler Çağdaş İslam Modernizmini temsilcileri olarak kabul edilmektedir (Sönmez, 2002:157).

Yukarıda bahsettiğimiz tasnifin dışında ayrıca İslam dünyasında farklı zamanlarda ve farklı ortamlarda ortaya çıkan yansımalar da dikkate alınarak İslam Modernizmini dört grupta incelemek mümkündür. Bunlardan birinci grup; çalışmaları sadece eğitim odaklı olan hareketlerdir. Bengal Müslümanlarının eğitime önem veren ve bu amaçla çalışmalarını yürüten Bengalli Nawab Abdullatif Hareketi bu gruba örnek olarak gösterilebilir.

İkinci grup; eğitim alanındaki çalışmaların yanında entelektüel anlamda daha geniş yankısı bulunan hareketlerdir. Bu grupta yer alanlara örnek olarak Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Seyyid Ahmet Han hareketi gösterilebilir. Bu belirtilen fikir insanları bir yandan İslam dünyasının bilinçlenmesi ve aktif hale gelmesi için eğitime önem verirken bir yandan da

Batı'nın ilerlemesi karşısında İslam dünyasının geri kalması sorununu entelektüel boyutta tartışarak katkıda bulunmaktaydılar.

Üçüncü grup; üst düzey entelektüel birikime sahip ve İslam dünyasının geri kalmışlığına çözümler üretmek adına politik çalışmalar yapan hareketlerdir. Bu hareketlerin önde gelen isimleri olarak Cemaleddin Afgani ve Muhammed İkbal gösterilebilir. Bu hareketlerin etki alanı çok geniş olmuş ve dünyanın birçok yerinde etkileri görülmüştür.

Dördüncü grup; bütünüyle entelektüel olarak çalışma yapan hareketlerdir. Bu hareketi yürüten fikir insanları Kur'an-ı Kerim'e dönmeyi ve Kur'an ile kendileri arasında bulunan ne kadar otorite ve vasıtalar varsa reddederek sadece Kuran'a yönelmeyi belirtmektedirler. Bu hareketin içerisinde yer alanlar Batı kültürüyle yetişmiş olup, yeni bir toplum inşa etmeyi ve bu yeni toplumda Batı hukuk sistemini uygulamayı öngörmüşlerdir. Bu grubun içerisinde yer alanlara Hindistan'da yer alan modernistlerden Çırak Ali ile Seyyid Emir Ali örnek olarak verilebilir (Sönmez, 2002:158).

Osmanlı devleti Batı ile olan ilişkisini hiçbir zaman kesmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu yükselme döneminde kendi uygarlığını Batı uygarlığından üstün tutarken Batı'yı model olarak takip etmek gibi bir sorunla karşılaşmamıştır. Ancak Osmanlı devletinin gerilemeye başlamasıyla işler değişmiş, gerilemenin sebepleri araştırılmaya başlanmıştır. Önce devlet idaresinin bozulduğu yönünde bir sebep ileri sürülürken sonraları Batı'nın askeri üstünlüğü sebep olarak gösterilmiş ve bu yönde tedbirler alınmaya başlanmıştır (Mardin, 1991:11).

Batı'ya ait fikir ve düşüncelerin anlaşılmaya başlandığı dönem 2. Abdulhamit dönemidir denilebilir. Bu dönemde Batı'nın anlaşılmasının sebebi, yeni açılan okullarda okuyan öğrenciler ile yabancı dil bilenlerin sayısının artmasıdır. Bunlardan daha önemlisi ise 2. Abdulhamit'in Batıcılık ile ilgili düşüncelerinin farklı olmasıdır. O, Batıcılığı Batı'nın tekniğini, yönetim biçimini, eğitim ve askeri alandaki gelişmelerini alma olarak anlarken aynı zamanda Müslümanlığı halk arasında kuvvetli tutmaya çalışmaktaydı (Mardin, 1991:17).

19. yüzyılda Afgani ve öğrencisi Abduh tarafından öncülük edildiği bilinen Modern İslamcı hareket Hindistan'dan başlayıp Fas'a kadar hemen hemen bütün İslam dünyasında etkisini göstermiş, Mısır'da Abduh'un öğrencisi Reşit Rıza ve diğer öğrenciler ile Türkiye'de Sırat-ı Müstakim dergisi çevresindeki fikir insanları bu hareketin ilerlemesi

adına çalışmalarda bulunmuş ve temsilcileri olmuşlardır. İslam dünyasının geri kalma sebeplerini irdeleyip çözüm sunmak adına çeşitli fikirler öne sürmüşlerdir. İslam dünyası geçmiş din bilginlerinin bütün problemlerin çözümünü bulduklarını ve artık çözülecek mesele kalmadığı inancı taşıdıklarından dolayı içtihat kapısı sürekli kapalı kalmıştır. Oysa İslam evrensel bir din olduğu için farklı zamanlarda ve mekânlarda oluşabilecek her türlü problemlere yeni çözümler getirebilecek bir yapıdadır. Bundan dolayıdır ki içtihat kapısının sürekli olarak açık bırakılması gerektiği fikrini savunmaktadırlar (Alperen, 2015:484).

Batının bilim ve teknoloji alanında ilerlemesi sonucu İslam dünyası bu gelişmelere ayak uyduramadığından gerilemiş ve bunun etkisiyle ortaya çıkan Modern İslamcılık anlayışını önceki selefî yapılardan ayıran başat özelliklerden birisi İslam'ın temel kaynakları olan Kuran-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in sünnetinin anlaşılması ve yorumlanmasında akli rehber edinmeleri gösterilebilir. Bu kaynakları yorumlarken modern bilimin verilerini izleyerek açıklama gayreti göstermektedirler (Alperen, 2015: 484).

Batı dünyasının Fende, teknikte, kültürde, felsefede, ekonomide, edebiyat ve eğitimde ilerleme göstermesi sonucu İslam dünyasının kendisini zayıf görmeye başlaması ve karşı atakta bulunabilecek bir tepki gösterememesi ile Batı'nın İslam dünyasını sömürgeleştirmek adına teşebbüste bulunması sonucu İslam bilginleri yeniden ayağa kalkabilmek ve güçlü duruma gelebilmek için harekete geçmişlerdir. İslam bilginleri İslam'ı yeniden anlamak ve bu minvalde günün şartlarına göre yorumda bulunarak çağın sorunlarına çözümler üretmek istemişlerdir. Bu düşünce İslam modernizmi hareketinin başlamasını sağlamıştır (Halil, 2020:1017).

Modern İslamcılık denilen kavram genel hatlarıyla modern zamanda ortaya çıkmış bulunan sorunları çözmek adına İslam'ın kendi kaynaklarından faydalanarak çözmeye çalışan bir akım olarak tanımlanmaktadır. Sanıldığı aksine bu düşünce yapısı geleneği hiçbir zaman terk etmemiştir. Geleneği kutsallaştırmaya ve onu katı kurallar içerisine hapsedmeye karşı çıkmaktadır (Aydın, 1995:149).

Modernizmin ortaya çıkmasından önceki dönemlerde beliren İslamcı hareketler yapıları itibari ile İslam dünyasının içinde barınan hareketlerdi. Bu hareketlerin temsilcileri Kur'an ve sünnete uyma çağrısı yapmışlardır ve bunun gereği olarak dinde olmayan yabancı unsurların çıkarılması ve girmesinin önlenmesi mücadelesi vermişlerdir. Oysa Afgani ve

öğrencisi Abduh başta olmak üzere Modern İslamcı hareket Kur'an'a ve sünnete dönme çağrısı yaparken Batı gerçeğini göz önünde bulundurarak çalışmalarına yön vermişlerdir. İslam dünyası ile Batı arasında bir karşılaştırma yapma zorunluluğu vardı ve bu karşılaştırmanın fikri, ekonomik, siyasi ve kültürel birçok etkisi bulunmaktaydı. Sayılan bu unsurlardan biri eğer göz ardı edilecek olursa bu, diğer bütün unsurları etkilemekteydi (Sönmez, 2002: 163).

Yüzyılı geçen bir zaman dilimine rağmen "İslam Modernizmi" ifadesi birçok kesim tarafından yanlış anlaşılmış ve hep kendisine şüpheyle bakılarak yadırganmıştır. Bu tarz yadırganma durumu genel olarak İslam dünyası içerisinde muhafazakâr kesim tarafından yapılmaktadır. İslam modernizmi tabirine şüpheyle yaklaşılmasının sebebi modernizmin zihinlerde çağrıştırmış olduğu çağdaşlaşma, yenilenme, reform gibi kelimelerin anlamlarının olumsuz yönlerinin bulunması ve bu anlamlara insanların yabancılaşma çekmesidir. Geleneksel İslam anlayışına sahip toplumlarda bu terimler din ile birlikte kullanılıncaya insanlar ilk başta bu terimlere yabancılaşma çekmekte ve muhafazakar kesim tarafından tepkiler gösterilmektedir. Dinde reform, dinde yenilik gibi ifadelerle tepki gösteren insanlar tarafından bu terimler sanki dinin özünde değişiklik yapmak, dinin emirlerine lakaytlık yapmak gibi algılanmaktadır (Sönmez, 2002:164).

9.2.Afgani'nin Modern İslam Anlayışı

19. yüzyılda İslam dünyası Batı karşısında tamamen güçsüz duruma düşmüş ve Batı'nın sömürgeleştirme politikalarına malzeme olmaya başlamıştır. İşte İslam dünyasının bu kötü gidişattan kurtulabilmesi için ciddi manada ilk hareketi Cemaleddin Afgani'nin başlattığını görüyoruz.

Afgani toplumların dinsiz bir hayat süremeyeceklerini, İslam dünyasının Batı karşısında güçsüz ve geri kamasının sebebinin onların dinde olmayan şeyleri din gibi algılamalarını ve dine yabancı unsurların dinin kendisinde varmış gibi yaşamalarından dolayı dinlerine yabancılaştıklarını söylemektedir. İslam'ın ilk çıktığı dönemi örnek olarak gösteren Afgani; Arapların İslam'dan önce her türlü haksızlığı ve zulmü işlediklerini, kabile kabile ayrılıp tefrikaya düştüğünü ancak İslam geldikten sonra onları birleştirdiğini, zihinlerini açıp ufuklarını genişlettiğini ve birçok ülkeye fetihler düzenleyerek dünyaya açıldıklarını, ahlaki yapılarının düzeldiğini, ilimde ve medeniyette çağ açtıklarını belirtmektedir. İslam

dünyası yeniden güçlü olmak ve dünyada söz sahibi olmak istiyorsa dinin aslına dönmesinin gerektiğini vurgular (Sönmez, 2002:160).

Afgani insanların bilimde, ahlakta ve medeniyet seviyesinde yükselme gösterebilmesi için dört şart olduğunu öne sürer. Bunlar;

- 1.Akıl he türlü vehimden ve hurafeden uzak durmalıdır. Net olmayan ve bunlardan temizlenmemiş bir akıl gerçeğe ulaşamayacaktır.
- 2.Her toplum ve bu toplumlarda yaşayan bireyler diğer toplumlarla eşit bir şekilde yaratıldıklarına inanmalıdır. İslam dini ırk ve sınıf farkını ortadan kaldırmış, insanların ve toplumların üstün olmalarını bilgiye ve faziletli olmaya bağlamıştır.
- 3.İnancın kesin ve sağlam deliller ile ortaya konulması ve her türlü taklidin yeterli görülmesinden sakınılmalıdır. İslam dini insanları düşünmeye ve akletmeye çağırır; körü körüne birine bağlanmayı ve taklidi hoş görmez.
- 4.Bir toplumda sadece eğitim ve öğretimle uğraşacak kişi ve kurumların bulunması gerekmektedir. İnsanın ve toplumun gelişmesi doğru ve gelişmiş yöntemlerle eğitimden geçmektedir (Karaman & Rıza, 2007:36).

Afgani'nin çalışmaları gözlemlendiğinde önceliği siyasi çalışmalara verdiği görülmektedir. Ona göre değişim yönetimden yani tavandan başlayıp, halka doğru yani tabana doğru seyir izlenmelidir. Mısır'da Müslüman Kardeşler hareketi ile Pakistan'daki Cemaat-i İslami Hareketi, Afgani'nin faaliyetlerini tekrarlayan hareketler olarak görülmektedir (Halil, 2020:1024).

Afgani'ye göre İslam'ın ana kaynakları ve temel ilkeleri ne akılla ne de bilimle çatışmaktadır. Hatta İslam dini akıl ve bilimi dışlamak yerine bunlarla uyum içerisinde bulunmaktadır. Burada Afgani, İslam dünyasının dinlerini doğru bir şekilde okuyup yorumlamalarını, geçmişte nasıl çözümler üretmişse bu din, bugün de doğru okuma ve yorumlar yapılabilirse günümüz problemlerine çözümler sunabilecek bir yapısının olduğunu vurgulamak istemiştir (Sönmez, 2002:159).

İslam modernizm hareketini yürüten öncü isimlerin fikirleri incelendiğinde, İslam'ın kaynaklarını okumanın yanı sıra kaynaklara dönüş yapılırsa derken bile farklı şeyleri anladıkları görülecektir. Cemaleddin Afgani dini doğru anlayıp, dinin canlanması

sağlandığı taktirde Müslümanların siyasi alanda güçlü hale geleceğini söylemektedir. İslam dünyasının eski dönemlerdeki gibi güçlü ve medeniyette ileri seviyede olabilmeleri için birlik olma ve dayanışma ruhuna sahip olma şuurunu, bireysel gelişmenin yanında toplumsal olarak da gelişme göstermek ve en önemlisi de aklın yetkinliğini kabul etmek gelmektedir. İslam dünyası bu sayılan özellikleri kaybettikleri için diğer toplumların esareti altında yaşamaya başladılar. Afgani, ümitsizliği kabul etmeyerek geçmiş dönemde kazanılan başarıların bugün de kazanılabileceğini, yeter ki birlik ve beraberliğin tesis edilmesi sağlanmış olsun diye belirtmektedir (Alperen, 2000:485).

10. SONUÇ

Afgani'nin hayatı, kişiliği ve fikirleri ile ilgili olumlu ya da olumsuz birçok düşünce ileri sürülmüştür. Hayatının düzensiz ve bir o kadar da karmaşık olması onunla ilgili biyografik bir çalışmanın ortaya çıkmasını engellemiştir.

XIX. yüzyıl, başta Doğu toplumları olmak üzere İslam dünyasının ekonomik, kültürel, siyasi ve askeri anlamda buhranlar yaşadığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde İslam dünyası gücünü kaybetmeye başlamış ve Batılı devletlerin sömürmesine açık bir hale gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ne hasta teşhisi konulmuş, İslam dünyasını oluşturan toplumlarda birlik duygusu tamamen ortadan kalkmıştır. Düşünce ve siyaset alanında adından söz ettiren Cemaleddin Afgani işte böyle bir dönemde yaşamıştır.

Afgani'nin yaşamış olduğu dönemde Batılı emperyalist devletler bilim, sanat, siyaset, askeri ve ekonomik alanında büyük kalkınma hamleleri gerçekleştirmiş, sanayilerine hammadde temini sağlamak amacıyla dünyanın bir çok yerinde sömürge arayışlarına yönelmişlerdir. Afgani ise Batının bu yönüne dikkat çekerek, Batı sömürgeciliğine karşı, İslam toplumunu bilinçlendirmeye çalışmıştır. Dile getirmiş olduğu fikirler ve aktivist özelliği nedeniyle İslam dünyası üzerinde büyük etkiler bırakmış bir bilgin olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde onun modernist İslam düşüncesinin öncü ve kurucu düşünürleri arasında olduğu söylenebilir.

Afgani, hayatı boyunca yaşadığı dönemin sorunları üzerinde düşünmüş, birçok ülkeye seyahat etmiş ve bunun sonucunda İslam dünyasının gerileme sebeplerini tespit ederek halkı ve yöneticileri bilinçlendirme faaliyetlerinde bulunmuştur. İslam dünyasının saltanat ve mutlak yönetim tarzından farklı olarak dönemin koşullarına uygun meşruti bir yapıya kavuşması gerektiğini savunmuştur. Bunun için halkın ve yöneticilerin radikal tedbirler almasını, bu yönde reformlar yapılmasını önermiştir.

İslam dünyasının parçalanmışlıktan kurtulup birlik olup güçlenmesi için İslam birliği düşüncesini her gittiği ülkenin yöneticileriyle paylaşmış ve bu konuda gerekli çalışmalar yapılması için öneriler sunmuştur. Afgani'ye göre İslam coğrafyası içinde bulunan her millet kendi özüne dönmeli ve kendini geliştirmelidir. Güçlü milletler meydana geldiğinde bu milletler birbirlerine yardım edip birlikte hareket ederlerse Batı'nın karşısında durabileceklerdir.

Afgani'nin yaşamış olduğu dönemde kadın ile ilgili değişik açılardan fikirler öne sürölmüş ve kadın erkek eşitliği ile ilgili tartışmalar gündeme gelmiştir. Afgani kadın ile erkeğin yapısal olarak farklı olduklarını dile getirmiş, toplumun gelişmesinde ve kalkınmasında rol alacak çocukların eğitimi için kadına büyük sorumluluklar düştüğünü belirtmiştir.

Afgani'nin hayatına sosyolojik açıdan baktığımızda mücadelesini üç kategoride yaptığı görölmektedir. Burada çalışmalarını kategorize etmemizdeki amaç sosyolojik açıdan bir değerlendirme yapmaktır. Hayatını okuduğumuzda ve çalışmalarını incelediğimizde görölecektir ki onun çalışması üç ana temel üzerine kuruludur. Bunlar; kadroculuğu, yazarlık ve yayıncılığı ile son olarak da aktivist özelliğidir.

Afgani hayattan müstakil eserler ortaya koymamıştır fakat ciltler dolusu kitap yazacak ve düşünceleri için mücadeleden kaçınmayacak birçok insanı etkilemiştir. Çünkü hedefi kitap yazmaktan çok halkı bilinçlendirmek ve sömürgeciliğe karşı gelebilecek, direniş ruhuna sahip, ıslahat yapabilecek nesiller yetiştirmektir.

Afgani, kendinden önce yaşayan ve kendi döneminde bulunan birçok düşünürün söylediklerinden farklı düşünceleri dile getirmiştir. Ona göre din; geçmişi körü körüne taklitten arındırılmalı, değişen zamana göre yeniden yorumlanmalıdır. İslam dininin hayata hâkim kılınabilmesi ve varlığını güçlü biçimde sürdürebilmesi için İslam'ın özünün tekrar okunması ve yorumlanması gerektiğini savunmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, M. (2017). Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler, Ekin Yayınları, İstanbul.
- Afgani, C. & Abduh, M. (1987). El-Urvetu'l-Vuska: Büyük Kurtuluş Mücadelesi, Bir Yayıncılık, İstanbul.
- Ahmady, E. (2012). Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Konya.
- Akçura, Y. (1978). Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, Türk Kültür Yayınları, İstanbul.
- Akçura, Y. (2001). Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Akif, M. (2015). Cemaleddin Afgani, *Sıratı müstakim Dergisi*. 4 (90), 207-215.
- Alıcı, P. D. (2019). Bir Aydın İki Dönem: Bir Osmanlı Düşünürü ve Cumhuriyet Aydını Profili Olarak M. Şemsettin Günaltay'ın Din Anlayışı, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*. 8 (18), 27-44.
- Alperen, A. (2000). Türkiye'de İslami Modernleşme ve Fundamentalist Eğilimler Üzerine Bir Araştırma, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (9), 475-490.
- Alperen, A. (2015). Cemaleddin Afgani'nin İslam Birliği İle İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından değerlendirilmesi, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7 (7), 81-96.
- Amiri, P. (2019). Seyyid Cemaleddin Afgani'nin Din ve Toplum Anlayışı, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Isparta.
- Ammara, M. (2016). İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler, Ekin Yayınları, İstanbul.
- Arabacı, C. (2019). II. Abdülhamid'e İslâmcı Muhalefet, Sultan II. Abdülhamid Dönemi, İZÜ Yayınları, İstanbul.

- Arıkan, Z. (1983). Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi, *Tarih İncelemeleri Dergisi* , 1 (1), 219-226.
- Ay, M. (2019). Muhammed Abduh ve Düşünceleri, *Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi*, 1-14.
- Ayan, T. & Özcan, U. (2003). Bir Masonun Biyografisi, *Mimar Sinan Dergisi* (127), 11-44.
- Aydın, İ. E. (2002). Şemsettin Günaltay'ın Hayatı, Eserleri ve Dini Islah Düşüncesi, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (5), 143-167.
- Aydın, M. (2017). Moderniteye Dışarıdan Bakmak, Açılım Kitap, İstanbul.
- Aydın, M. S. (1995). Rasyonel Düşünce ve İslam Modernizmi, I. İslam Düşüncesi Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Ayrancı, İ. (2015). M. Şemseddin Günaltay'ın Fikirlerinde Meydana Gelen Değişiklikler, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (7), 145-159.
- Barlak, H. (2016). Safahat'ta Cemaleddin Afgani-Muhammed Abduh Diyalogu ve Mehmed Akife Göre Son Dönem Osmanlı Toplumunda Gençliğin İhyası, *Sinop Üniversitesi Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu*, 1, 474-494.
- Bayram, P. (2002). Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afganî Ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri, *Journal of Qafkaz University* , 1 (10), 1-12.
- Bekar, S. (2016). Cemaleddin Afgani. H. O. Serisi-1 içinde, İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler, Ekin Yayınları, İstanbul.
- Berkes, N. (2012). Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bulaç, A. (2014). İslam Dünyasında Düşünce Sorunları, Çıra Yayınları, İstanbul.
- Burak, D. M. (2003). Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (14), 291-318.
- Canatan, K. (2015). Beden Sosyolojisi, *Profetik Dinlerde "Dünya" ve "Beden" in Değeri: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, Açılım Kitap, İstanbul. (s. 191-215).
- Canatan, K. (2020). İslam Terakkiye Mani midir?, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Cihan, E. Z. (2018). Modernleşme ve Kadın, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 8 (1),

269-280.

Cilacı, O. (1995). Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2), 180-191.

Çam, İ. D. (2013). Tartışmalı Bir Eser: Târîh-i İslâmiyyet ve Yasaklanış Süreci, *İslâm Araştırmaları Dergisi* (30), 109-122.

Çilliler, Y. (2015). Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları. *Akademik İncelemeler Dergisi* , 10 (2), 45-65.

Demirel, T. (18). İslam'da Modernleşme, 1839-1939 Üzerine Notlar, *Liberal Düşünce Dergisi* (69-70), 81-105.

Duman, A. (2013). İbrahim Alaeddin ve Diğerleri, "Cemâleddîn Afgani". Hikmet Yurdu Düşünce, *Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6 (12), 407-418.

Duman, A. (2013/1). Klasik Modernist İslamcılardan Cemaleddin Afgânî'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri, *Hikmet Yurdu Düşünce, Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6 (11), 179-200.

El-Behiy, M. (1997). İslami Direniş ve Islahat, Ekin Yayınları, İstanbul.

Ergül, S. (2019). Cemaleddin Efgani ve Fikirleri, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi, İstanbul.

Ersoy, M. A. (2007). Safahat, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.

Esen, M. (2008). Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani: Son Bir Umut İslam Birliği, *İslami İlimler Dergisi*, (2) 265-278.

Giddens, A. (2016). Modernliğin Sonuçları, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Gökalp, Z. (1968). Türkçülüğün Esasları, Varlık Yayınları, İstanbul.

Güngör, E. (1998). İslam'ın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Halil, H. (2020). İslam'da Rönesans ve Reform Girişimi: XIX. ve XX. Yüzyıl İslam Modernleşme Süreci ve Gelinek Nokta İtibariyle Açmazları. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (39), 1009-10058.

- Hanioğlu, D. Ő. (1968). Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Ő. (1988). Abdullah Cevdet. TDV İslâm Ansiklopedisi, 1.Cilt, 90-93.
- Hourani, A. (1994). Çağdaş Arap Düşüncesi, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Kara, İ. (1997). Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Kitabevi, İstanbul.
- Karabulut, M. (2011). Mehmet Emin Yurdakul'un "Türkçe Şiirler"ine Bir Bakış, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (7), 165-175.
- Karaman, H. & Rıza, R. (2007). Gerçek İslam'da Birlik, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Karaman, H. (1994). Cemâleddîn Afgânî maddesi. TDV İslâm Ansiklopedisi, 10.Cilt, 456-466.
- Karaman, T. (2019). Mehmet Şemseddin Günaltay'ın Dini ve Siyasi Görüşleri, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Gümüşhane.
- Keddie, N. R. (1997). Cemaleddin Efgani-Siyasi Hayatı, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Keskioğlu, O. (1962). Cemaleddin Efgani, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 91-102.
- Keskioğlu, O. (1970). Muhammed Abduh. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 109-136.
- Koçak, B. (2010). II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı-Türk Aydınında Batı Eleştirisi: Sırat-ı Müstakim Örneği (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kurbanov, Ő. (2011). Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Kurşun, Z. (2007). Panarabizm, TDV İslam Ansiklopedisi, 34, 156-158.
- Kurt, S. (2019). Cemaleddin Afgani ve Materyalizm Eleştirisi (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Mardin.
- Kuru, M. (2020). Cemaleddin Afgani'nin Osmanlı ve Kazanlı Türk Aydınları Üzerindeki Tesiri

(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Konya.

- Maalouf, A. (2011). Semerkant, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1991). Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1991). Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2008). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Meriç, C. (2013). Umrandan Uygarlığa, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mezkit, M. (2010). Mehmet Akif Ersoy'un İslamcılık Fikri ve Üstadları, *Yenifikir Uluslararası Hakemli Akademik Fikir Araştırma Dergisi*. (5), 60-67.
- Mutabbakani, M. S. (1993). Cem'iyetü'l-Ulemai'l-Müslimin, TDV İslâm Ansiklopedisi, 7.Cilt, 336-338.
- Nebi, M. B. (2018). İslam Davası, Ekin Yayınları, İstanbul.
- Okay, M. O. ve Düздаğ, M. E. (2003). Mehmed Akif Ersoy. TDV İslam Ansiklopedisi, 28. Cilt, 432-439.
- Ozan, İ. H. (2016). II. Abdülhamid Döneminde İslamcı Muhalefet ve Mehmet Akif Ersoy, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (4-5), 146-164.
- Öz, A. (2011). Kur'an'ın İlhamı Asrın İdraki: Akif'in Eşikleri Aşan "Kırılğan" İslamcılığı: Vefatının 75. Yılında Mehmet Akif Ersoy, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- Özervarlı, M. S. (2008). Reşid Rıza, TDV İslâm Ansiklopedisi, 35. Cilt, 14-18.
- Öztürk, M. (2006). Oksidantalizm Bağlamında Afgani-Abduh Ekolü, *Marife Dergisi*. (3), 43-69.
- Paşa, M. M. (2006). Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Polat, H. A. (2018). II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler 1908-1918, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Antalya.

- Saaie, M. A. (2009). Afganistan'da Siyasî Partiler Tarihçesi, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Isparta.
- Shatara, A. (2007). İslam ve Modernite, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Sönmez, M. (2002). İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (18), 153-178.
- Şahin, K. (1996). Günaltay, Mehmet Şemsettin, TDV İslam Ansiklopedisi, 14. Cilt, 286-288.
- Şahin, K. ve Toprak, S. (2016). Kültürel ve Dinsel Perspektifte Kadın Kimliği, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11 (18), 203-2014.
- Şeleş, A. (2013). Cemaleddin Efgani, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Şeriatı, A. (2007). Biz ve İقبال, Fecr Yayınları, Ankara.
- Tevetoğlu, F. (1988). Mehmed Emin Yurdakul Hayatı ve Eserleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Türkmen, H. (2008). Türkiye'de İslamcılığın Kökleri, Ekin Yayınları, İstanbul.
- Türköne, M. (2003). Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu, Lotus Yayınevi, Ankara.
- Uçman, A. (2013). Mehmet Emin Yurdakul, TDV İslam Ansiklopedisi, 43. Cilt, 613-614.
- URL(2021)<https://www.tesadernegi.org/islami-modernizmin-kurucusu-cemaleddin-afgani.html?b9feb2&b9feb2> (07.02.2021).
- Yalçınkaya, A. (1995). Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri, Sebil Yayınevi, İstanbul.
- Yenigün, H. İ. (2014). Cemaleddin Afgani: Mücadelesi ve Islah Mirası, *Tasfiye Dergisi* (47), 62-82.
- Yeşilorman, M. (2001). Toplumsal Eşitlikte Kör Nokta: Kadın Eşitsizliğine Genel Bir Bakış, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11 (2), 269-280.

- Yıldız, M. C. (1999). Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (4), 279-301.
- Yılmaz, A. (2012). Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Yurdaydın, H. G. (1971). İslam Tarihi Dersleri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Yüksel, A. (1988). Abdülkadir el-Mağribi, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1. Cilt, 241.